

NİZÂMIYE MEDRESELERİ'NDE ÖĞRETİMİ YAPILAN İLİMLER*

Sciences Teached at Nizâmiyyah Madrasahs

Ahmet BEKEN¹

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi :10.09.2021
Kabul Tarihi : 02.12.2021
Yayın Tarihi : 25.12.2021

Özet:

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi ve Suffa'nın taşıdığı eğitim fonksiyonu kendisinden sonra dinî ilimlerin teşekkül sürecinde ders halkalarında, ilim meclislerinde, evlerde, mescit ve camilerde gerçekleştirilmiş, sonrasında eğitim ve öğretime hasredilmiş mekânlar olarak medreseler de farklı dönemlerde yaygınlaşarak devam etmiştir. Bilhassa 5./11. yüzyıldan 7./13. yüzyıla kadar olan dönem, İslâm dünyasında medreselerin ve diğer eğitim-öğretim kurumlarının tesis edilip iyice yayıldığı bir dönem olmuştur. Büyük Selçuklular devri (1040-1157), İslâm eğitim tarihi ve özellikle medrese tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir devirdir. Büyük Selçukluların Türk-İslâm kültür tarihindeki en büyük katkılarında biri ise Tuğrul Bey (1040-1063)'den itibaren İslâm coğrafyasında mescit, medrese, hân, kütüphane, dârü'sşifa, ribât ve kervansaraylar inşa edilmesidir. Dolayısıyla bu dönemde sadece siyasi ve askeri değil, kültürel anlamda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Birer yükseköğretim kurumu olarak Nizâmiye Medreseleri'nin Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından kurulması ve İslâm dünyasının farklı bölgelerine yayılması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Medreselerin kurulmasıyla birlikte hem eğitim hem de kültürel anlamda önemli atılımlar sağlanmış, kurumsal ve kültürel anlamdaki bu gelişmeler Bağdat merkezli kurulan Nizâmiyeler ile devam etmiştir. Ehl-i Sünnet düşüncesinin ve daha özelde Şafî fihhunun (ve Eş'arî kelâmının) güçlendirilerek Bâtınîlik gibi heretik oluşumların faaliyet alanını daraltmak, dönemin önde gelen âlimleri vasıtasıyla Sünnî düşüncenin halka yayılmasını sağlamak, devletin ihtiyaç duyduğu dinî, adli, idarî ve eğitici kadro ihtiyacını karşılamak, maddî imkânlardan yoksun öğrencilerin eğitim almalarını sağlamak gibi gayelerle Nizâmülmülk, ülkenin farklı bölgelerinde çok sayıda medrese kurup bunları vakıflarla desteklemiştir. Bu kurumların sayısı hakkında kesin bir hüküm vermek zor olsa da bunların fîrû' ve usûlde Şafî müntesiplerine hasredildiği aşikârdır. Bu durum medreselerin Nizâmiye Medreseleri ile sınırlı olduğu anlamına gelmemelidir. Zira aynı yıl (459/1067) Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi ile birlikte Hanefî mensuplarına yönelik Ebû Hanîfe Medresesi (Meşhedü Ebî Hanîfe) kurulduğu bilinmektedir. Bunların dışında hem devlet adamlarının hem de hayırsever insanların kurduğu daha başka medreseler de mevcuttur. Ancak bu çalışma, Nizâmiye Medreseleri ve bunlar arasında Bağdat Nizâmiye Medresesi'yle sınırlıdır. Çalışmanın Bağdat Nizâmiyesi'yle sınırlı olmasının sebebi ise hem hakkında (açılışı, burada görev yapan müderris, müd ve talebeler vs.) daha fazla malumatın olması hem de vakfiyesinin bir kısmının bazı tarih kaynaklarında zikredilmesidir. Çalışmamızda Nizâmiye Medreseleri'nde okutulan ilimler Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne ait vakfiye, bu kurumlarda öğretimde bulunan müderris ve öğrenim gören talebelere ait kimi biyografik verilerden hareketle ortaya konulması amaçlanmaktadır. Araştırmada tarihsel bir yöntem takip edilerek veriler öncelikle temel kaynaklardan hareketle ortaya konmuş, yorum ve çıkarımlarda bulunurken farklı araştırmalardan da istifade edilmiştir. Hem sözü edilen veriler hem de kuruluş amaçları göz önünde bulundurulduğunda Nizâmiye Medreseleri'nde ağırlıklı olarak dinî (Kur'ân ilimleri, kırâat, tefsir, hadîs, fıkıh, vs.) ve edebî ilimlerin (sarf, nahiv, lügat vs.) tedris edildiği görülmektedir. Bu ilimler arasından fıkıh ve fıkha dair ilimlerin özel bir ağırlığı olmuştur. Dolayısıyla Nizâmiye Medreseleri, önceliği fıkıh eğitimi olan kurumlardır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi • Medrese • Nizâmiye Medreseleri • Dinî İlimler.

* Bu makale "İlk Kuruluş Dönemlerinde Medreselerde Dinî İlimlerin Öğretimi -Nizâmiye ve Müstansırıyye Örnekleri" (2014) isimli yüksek lisans tezinden hareketle yazılmıştır. Makale ayrıca özet olarak 7-8 Eylül 2021'de Adana'da gerçekleştirilen 7. Çukurova Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sunulmuş ve yayımlanmıştır.
1 Dr. Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/Din Eğitimi Anabilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-5243-7605>, ahmtbeken@gmail.com.

Giriş

Nizâmiye Medreseleri'nden önce hem isim hem de kurumsal yapı olarak medreselerin varlığına tesadüf edilmektedir.¹ Ancak bunlar, çoğunlukla şahsî müesseseler olma özelliği gösterirken Nizâmiyeler'in devlet hâkimiyetinde tesis edilmeleri, önemli vakıflarla desteklenmeleri, görevlilere maaş bağlanması, talebelere burslar verilerek iâşe ve ibatelerinin sağlanması onları öncekilerden farklılaştırmaktadır. Dolayısıyla medreselerin tam manasıyla müesses bir yapı kazanması Nizâmiyeler'le mümkün olmuştur. Böylece İslâm dünyasında ilk birkaç asır boyunca başta mescit ve camiler olmak üzere farklı mekânlarda yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri yerlerini artık tamamen bu amaçla inşa edilen medreselere bırakmıştır.² Nizâmiyeler'den önce Horasan ve Mâverâünnehir'de kümeleşen medreselerin en önemli özelliği ise belli bir âlimin adına kurulmaları ve çoğunlukla tek bir mezhebi merkeze alarak eğitim-öğretim yapılarıdır. Bu özelliklerinden ötürü bu medreselere "tekli medreseler" denilebilir.³ Sözü edilen bu medreselerde daha çok hadîs ve bilhassa fıkıhın tedris edildiği görülmektedir. Başka bir söylemle bu mekânların ayırıcı özelliği, fıkıh eğitimine odaklanmalarıdır. Bu nedenle bu şahsî mekânlara *fıkıh okulları* demek de mümkündür. Hatta bu niteliğin Nizâmiyeler için de söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Nizâmiyeler'in öğretim kadrosunun ekseriyetinin fıkıh ilimleriyle temayüz etmiş âlimlerden oluşması⁴ bu iddiayı destekler niteliktedir.

Nizâmiyeler'i değişik yönleriyle ele alan farklı çalışmalar yapılmıştır: Nâcî Ma'ruf'un *Medâris kable'n-Nizâmiye, Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*,⁵ Muhammed al-Faruque'un *The Development Institution of Madrasah And The Nizâmiyah of Baghdad*,⁶ Nûrullâh Ki(e)sâî, *Medârisü'n-Nizâmiyye ve te'sîrâtü ilmî ve ictimâ'îân*,⁷ M. Esad Talas'ın Türkçeye *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*⁸ adıyla çevrilen eseri akla ilk gelen müstakil çalışmalardan bazılarıdır. Ülkemizde ise Ahmet Ocak'ın *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*,⁹ Güray Kırpık'ın *Nizamiye Medreseleri*

¹ Bununla ilgili örneğin bk. el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, thk. Yahya el-Hasâb-Sâdık Neşet (Mektebetü'l-Encelu'l-Misriyye, t.s.), 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, I-XXI, (Riyâd, 1997), 15/447; İbn Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, I-XIX, (Beyrut, 1992-93), 14/366; İbn Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1979), 9/101; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd ve Muhammed el-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Ahlû, I-X, (Kâhire, 1964-1976, 1992), 4/314; Nâcî Ma'ruf, *Medâris kable'n-Nizâmiye*, Bağdat: Matbaatü'l-Mecme'îl-İlmiyye, 1973.

² Daha detaylı bilgi için bk. Ma'ruf, *Medâris Kable'n-Nizâmiyye*; M. Esad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, trc. Sadık Cihan, (Samsun: Etüt Yayınları, 2000); Güray Kırpık, *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*, (Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltvi, 2009).

³ Ma'ruf, *Medâris kable'n-Nizâmiyye*, 15.

⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Nâcî Ma'ruf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-Maşriki'l-İslâmî*, (Bağdat, 1973).

⁵ Nâcî Ma'ruf, *Medâris kable'n-Nizâmiye*, Matbaatü'l-Mecma'îl-İlmiyye, Bağdat 1973; a.mlf. *Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-Maşriki'l-İslâmî*, Bağdat 1973.

⁶ Muhammad Al-Faruque, "The Development Institution of Madrasah And The Nizâmiyah of Baghdad", *Islamic Studies*, Volume 26, No. 3, Islamabad 1987, 253-263.

⁷ Nûrullâh Kisâî/Kesâî, *Medârisü'n-Nizâmiyye ve te'sîrâtü ilmî ve ictimâ'îân*, Tahrân 2000.

⁸ M. Esad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim* (trc. Sadık Cihan), Etüt Yayınları, Samsun 2000.

⁹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017, 2. baskı).

*Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*¹⁰ ve *Bağdat Nizamiye Medresesinin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi*,¹¹ Ömer Menekşe, *Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri*,¹² Muhiddin Okumuşlar, *Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreseleri'nin Etkisi*,¹³ Abdülkerim Özaydın, *Nizâmiye Medresesi*,¹⁴ Fatih Menderes Bilgili'nin *Nizamiye Medreseleri'nin İlk Dönemlerinde Dini Eğitim ve Öğretim*¹⁵, Mehmet Köroğlu'nun *Nizamiye Medreseleri'nin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*¹⁶ ile Jawad Sıddıqı'nın *Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi*¹⁷ konuyla ilgili diğer araştırmalardır. Ayrıca müstakil olmasa da Nizâmiyeler'e, Büyük Selçuklular tarihini ele alan çalışmalar içerisinde de değinilmiştir. Mehmet Altay Köymen'in *Alparslan ve Zamanı*,¹⁸ Ali Muhammed Sallâbî'nin *Devletü's-Selâcika*¹⁹ ve Hüseyin Emîn'in *Târîhu'l-İrâk fî asri'l-Selcûki*²⁰ adlı eserleri buna örnek verilebilir. Ortaçağ İslâm dünyasında eğitim-öğretim ve bu dönemin medreseleriyle ilgili yaptığı çalışmalarla²¹ George M. Makdisi de dikkate değer isimlerden biridir.

Bu araştırmanın kapsamı ise Nizâmiye Medreseleri/Bağdat Nizâmiyesi ile sınırlıdır. Eğitim-öğretim faaliyetleri bakımından seleflerine göre daha düzenli bir yapı arz edip kurumsal anlamda sistemli eğitimin başlangıcı kabul edilmesi ve bu özellikleriyle kendisinden sonra kurulan medreselere örneklik teşkil etmesi bu kurumların tercih edilmesinin sebepleri arasındadır. Bağdat Nizâmiyesi'nin merkeze alınmasında diğer Nizâmiyeler'e nazaran kendisiyle ilgili daha fazla malumatın olması, söz gelimi medreseye ait vakfiyenin bir bölümünün kimi tarihî kaynaklarda zikredilmesi ve yine kaynaklarda buranın eğitici kadrosuyla ilgili daha detaylı bilgilerin yer almasıdır. Bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden temel saik ise Nizâmiyeler'de öğretimi yapılan ilimler konusunda birbirinden farklı görüşlerin öne sürülmesidir. Zira örneğin bazı araştırmalarda²² Nizâmiyeler'de

¹⁰ Güray Kırpık, *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*, (Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009).

¹¹ Güray Kırpık, "Bağdat Nizamiye Medresesinin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*, II, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011).

¹² Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 39, sayı: 3, 2003, 117-122.

¹³ Muhiddin Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreseleri'nin Etkisi", *Marife*, 2008, cilt: VIII, sayı: 1, 137-148.

¹⁴ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.

¹⁵ Fatih Menderes Bilgili, *Nizamiye Medreselerinin İlk Dönemlerinde Dini Eğitim ve Öğretim*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

¹⁶ Mehmet Köroğlu, *Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*, (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹⁷ Jawad Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, II, (Ankara, 1983).

¹⁹ Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü's-Selâcika ve bürzüü meşru'in İslâmî li-mukâvemeti't-teğalğuli'l-bâtini ve'l-gazvi's-salîbi*, (Kahire: Müessesetü İkra', 2007).

²⁰ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fî asri'l-Selcûki*, (Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965), 217-244.

²¹ Türkçeye çevrilen bazı çalışmaları için bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007); a.mlf., *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009); a.mlf., *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012).

²² Meselâ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 267.

felsefenin ve felsefî ilimlerin de öğretildiği öne sürülmektedir. Bizim bu araştırmadaki temel amacımız ise vakfiye şartları, öğretim kadrosu ve öğrenim gören kimi talebelerin biyografilerinden hareketle Nizâmiyeler’de hangi ilimlerin tedris edildiğinin ortaya konmasıdır. Bu bakımdan hem diğer Nizâmiyeler’le ilgili hem de Nizâmiyeler’in öğretim kadrosuyla ilgili detaylı bilgiler vermek yerine bu kurumlarda öğretilen ve tahsil edilen ilimlerin hangileri olduğuna odaklanılmaktadır. Araştırmada geçmişe ait tarihi nitelikli bir konunun ele alınıp değerlendirilmesi hedeflendiğinden öncelikli olarak tarihsel bir yöntem takip edilmiştir. Bu bağlamda literatür tarama, doküman analizi gibi teknikler kullanılmıştır.

1. Nizâmiye Medreseleri’nin Yapısı ve İşleyişi

Nizâmiye Medreseleri, Nizâmülmülk’ün otuz yıllık vezirliği esnasında (455/1063-485/1092) değişik bölgelerde ve farklı zamanlarda Şâfiî mezhebi mensuplarına yönelik ilki Nişâbur’da olmak üzere Bağdat merkezli inşa ettirdiği medrese ağının genel adıdır. Sayıları konusunda kesin bir şey söylenemiyorsa da Nizâmülmülk’ün ilim talebesi için Bağdat merkezli çok sayıda medrese yaptırdığı bilinmektedir.²³ Nizâmiye Medreseleri; Nişâbur, Bağdat, Tûs (bugünkü Meşhed), Belh, Herât, İsfahan, Basra, Merv, Âmul (Taberistan), Musul/Mavsıl,²⁴ Rey, Zâhir,²⁵ Bûşenc, Kûhistan’daki Harcriid/Hargird,²⁶ Hûzistan,²⁷ Cürçân, Hemedân, Yezd, Şîrâz, Kirmân, Cezîretü İbn Ömer (Cizre),²⁸ Kâşân,²⁹ Halep, Dımaşk, Havârizm ve Konya³⁰ olmak üzere geniş medrese ağı oluşturacak şekilde kurulmuştur. İsmi geçen medreselerin kâhir ekseriyeti bizzat Nizâmülmülk tarafından kurulurken bazıları onun vefatından sonra ve muhtemelen Nizâmiyeler örnek alınarak inşa edilmiştir. İdaresi Nizâmülmülk’e ve ailesine ait olan Nizâmiyeler, bizzat Nizâmülmülk tarafından Şâfiî fikhının öğretimine tahsis edilmiştir. Başka bir ifadeyle -her ne kadar daha sonraki dönemlerde bu kurumlar üzerinde Sultan ve Hâlife’nin de dahli olmuş olsa da- Nizâmiyeler’e tayin edilen müderrisler, öncelikle Nizâmülmülk ve ailesi tarafından belirlenmiştir. Genellikle kare şeklinde büyük bir avlu etrafında iki katlı olarak inşa edilen medreseler; hoca ve öğrencilere tahsis edilmiş odalar, derslikler, mescit, kütüphane (*hizânetü’l kütüb/dârü’l-kütüb*), yatakhane, yemekhane ve hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliği taşımış,³¹ bu bütünlük daha

²³ Bk. İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’l-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-X, (Beyrut, 1988), 5/2479.

²⁴ Sübki, *Tabakât*, 4/313; Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, I-XXV, (Beyrut, 1996), 19/96; Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, I-III, (Beyrut 2007), 2/43.

²⁵ Kazvîni, *Âsarü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdur, t.s.), 412.

²⁶ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, II, (Ankara, 1983), 359.

²⁷ İbn Esir, *el-Kâmil*, 11/333.

²⁸ Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitabü’r-ravzateyn fi ahbârü’l-devleteyn en-Nürüyye ve Salâhiyye*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, I/1-2, (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. baskı, 1998), I/1, 62.

²⁹ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323-327.

³⁰ Nürullâh Kisâi, *Medârisü’n-Nizâmiyye ve te’sirâtü ilmî ve ictimâ’iân*, (Tahrân, 2000), 250-251.

³¹ Mahmûd Şükri Âlûsî, *Târîhu’l-mesâcidi Bağdâd ve âsâruhâ*, (Bağdat, 1346/1927), 103; Abdülkerim Özeydin,

sonra kurulan medreselerde de devam etmiştir.

Nizâmiye adıyla ülkenin birçok merkezinde medreseler açılmasına rağmen bu kurumların yapısı, işleyişi, vakfiyeleri vs. ile ilgili henüz detaylı bilgilere sahip değiliz. Bu manada en fazla malumatın olduğu medrese Bağdat Nizâmiyesi'dir. Nitekim Nizâmülmülk'ün medrese ve oradaki görevlilerin, talebelerin, müderrislerin ve bunlara ait iâşe ve ibatelerinin karşılanması üzere kurduğu vakfın şartları arasında Nizâmiye'nin Şâfiî mezhebi mensuplarına ait olduğu; buraya vakfedilen emlak, arazi ve medresenin önünde inşa edilen kapalı çarşı ve dükkânlardan elde edilen gelirlerin fıkıhta/fürû' ve usûl-i fıkıhta Şâfiî mezhebi mensuplarına tahsis edildiği; medreseye aynı mezhepten yani fûrû'-i fıkıh ve usûl-i fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup bir *müderris*, müderris yardımcısı (*muîd*) bir *vâiz* ve bir *mütevellin* (vakfiye şartlarına uygun olarak vakfın işlerini idare etmek üzere görevlendirilen kimse) tayin edileceği; bunun yanında *ferrâş* (mescit, medrese vs. temizliğiyle görevli kimse) ve kapıcıların (*bevvâb*) da Şâfiî olması gerektiği; Kur'ân okuma ve kırâat öğretimi için bir *mukri'* (Kur'ân ve kırâat âlimi/öğreticisi)'nin atanacağı; Arap dilini öğretecek bir *Nahivcinin* alınacağı; ayrıca *nâib*, *müftî*, *şeyh*, *nâzirü'l-vakf*, *hâzinü'l-kütüb* (kütüphane görevlisi), *hattat*, *müstensih* ve *hâdim*lerden oluşan görevlilere de vakıf gelirlerinden belirli ölçülerde tahsisat ayrılacağı; vakfın idaresinin Nizâmülmülk'e ve ailesine ait olduğu³² bilgisi yer almaktadır. İbn Hallikân, Bağdat Nizâmiyesi'nde görev yapan Radiyüddîn Ebû Dâvud Süleymân b. el-Muzaffer b. Ğânim b. Abdülkerim el-Cilî (öl. 631/1233) adında Şâfiî bir *müftî*den bahsetmektedir.³³ Ayrıca çoğunlukla bir külliye hâlinde inşa edilen medreselerin bünyelerinde ya da müstakil olarak bir nevi uygulama mekânları olarak *mescitler* de yer almıştır. Dolayısıyla Nizâmiyeler'e bağlı mescitlerde³⁴ *vâizler* de istihdam edilmiştir. Bu *vâizler* medresenin müderrisi olabildiği gibi müstakil olarak da atanabilmişlerdir.

Kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, sarf, nahiv, lügat, edebiyat ve özellikle tasavvuf gibi ilimlerde geniş bilgisi bulunan Ebû Nasr Abdürrahim el-Kuşeyrî (öl. 514/1120);³⁵ Nizâmiye'de Şâfiî fikhî okutmakla görevli Hasan b. Selmân b. Abdullah Ebû Ali (öl. 525/1131);³⁶ fıkıh, hilâf, nazar, kelâm ve vaaz konusunda döneminin önde gelen Şâfiî fakihlerinden Ebû Mansûr el-Berviyyî/Berevî (öl. 567/1171-1172);³⁷ Nizâmiye'de edebî ilimlerle ilgili dersler veren Ebû'l-Berekât

"Nizâmiye Medresesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.

³² İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/102, 304; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, I-XXIII, (Beyrut: Dâru Risâleti'l-Alemiyye, 1434/2013), 19/221; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/188-191.

³³ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/109.

³⁴ Makdisi, Nizâmiye'nin bitişiğinde herhangi bir türbe (meşhed) ya da mescidi bulunmayan mutlak anlamıyla bir medrese olduğunu belirtmektedir. Bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, 268.

³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/208.

³⁶ İbn Esir, *el-Kâmil*, 10/670-671.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/225-226.

el-Enbârî en-Nahvî (öl. 577/1181)³⁸ ve Ebü'l-Hayr el-Kazvîni (öl. 589/1193)³⁹ gibi âlimler, gerek medrese bünyesinde gerekse farklı mekânlarda vaaz verme görevi de üstlenmişlerdir. Ayrıca ...وكان يعظ في المدرسة النظامية... şeklindeki ifadeler⁴⁰ de medresede hem ilmî hem de umuma açık vaazlar verildiğini göstermektedir. Bu dönemde vaaz derken daha çok medreselerde ya da câmi ve mescitlerde bulunan ders halkalarında yapılan ilmî düzeyi daha yüksek vaazlar akla gelmektedir.⁴¹ Öte yandan vaazlara ve bilhassa medresenin açılış töreninde ve yeni bir müderrisin atanmasını müteakip icra edilen derslere talebelerle birlikte dilerse halk da katılabiliyordu. Halka dönük yapılan bu vaazlarda ise genellikle tartışmalı ilmî mevzulardan kaçınılıyordu. Bu vaazlarla halkın hem dinî konularda bilgilendirilmesinin hem de heretik akımlara karşı Ehl-i Sünnet düşüncesinin yaygınlaştırılmasının amaçlandığı ileri sürülebilir. Bu yönüyle Nizâmiyeler, örgün eğitim kurumu olmanın yanında yaygın eğitim işlevi de üstlenmiştir.

Bağdat Nizâmiye'sine ait vakfiye şartları açısından diğer Nizâmiyeler'in de benzer bir yapı teşkil ettiği ileri sürülebilir. İlk eğitimini başta babası olmak üzere Hanefî fakihlerinden alan, daha sonra Hanefilikten Şâfiîliğe geçen Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (öl. 489/1096) burada örnek verilebilir. Zira mezhep değiştirdiğinden Merv'e döndüğünde tepkiyle karşılanmış, bunun üzerine Tûs ve Nişâbûr gibi merkezlere gidip oradaki medreselerde, daha sonra tekrar Merv'e geldiğinde burada Şâfiîlere ait bir medresede ders vermiştir⁴² ki Nâcî Ma'rûf, bu medresenin Merv Nizâmiyesi olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.⁴³ Es'ad b. Muhammed el-Mihenî (öl. 523 veya 527/1130 veya 1132-33) de ilk fıkıh eğitimini Merv Nizâmiyesi'nde Ebü'l-Muzaffer'den almış, daha sonra Bağdat'a gelerek buradaki medresede 507/1113'te fıkıh ilimleriyle ilgili dersler vermiştir.⁴⁴ Kazvîni, Nizâmülmülk tarafından Zâhir'de kurulan medreseden bahsederken şehir ahalisinin Şafî mezhebine mensup olduğunu bildirmektedir.⁴⁵ Nizâmülmülk'ün Arap Dili ve Edebiyatı ile kırâat alanlarında temayüz eden Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî (öl. 465/1073)'yi Nişâbur'daki medresesinde 458/1066'da *mukrî* olarak görevlendirdiği ve onun ölümüne kadar bu görevini sürdürdüğü rivayet edilmektedir.⁴⁶ Yukarıda da değinildiği üzere vakfiyede bir *mukrî*'nin tayin edileceği belirtilmektedir. Ayrıca diğer Nizâmiyeler'de görevli müderrislerin de

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/139-140; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 21/113-115; Sübkî, *Tabakât*, 7/155-156.

³⁹ Dimyâti, *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*, thk. M. Mevlüd Halef-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 140-141; Sübkî, *Tabakât*, 6/7-13.

⁴⁰ Bununla ilgili bk. İbn Hallikân, *Vefayât*, 3/208, 4/225.

⁴¹ George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 315 (çevirenlerin dipnotu).

⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, I-VIII, (Beyrut, 1968), 3/211; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 19/114-115; Sübkî, *Tabakât*, 5/335-344.

⁴³ Ma'ruf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât...*, 63.

⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/207; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 19/633-634; Sübkî, *Tabakât*, 7/42-43.

⁴⁵ Kazvîni, *Âsarü'l-bilâd*, 602.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ' irşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsân Abbâs, I-VII, (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2849 (no: 1260).

Şâfiî (ve Eş'arî) mezhebine mensup oldukları görülmektedir.⁴⁷ Bu ve benzeri örnekler, Bağdat Nizâmiyesi vakfiyesinde belirtilen şartların diğer Nizâmiyeler'de de uygulandığını göstermektedir.

Şâfiî olmayanların da kimi zaman Nizâmiyeler'den istifade ettiğine dair haberler, vakfiyedeki Şâfiî olma şartında zaman içerisinde bazı esnekliklerin olabildiği intibahı uyandırmaktadır. Dolayısıyla farklı bir mezhebe mensup olsalar dahi Şâfiî fikhını öğrenmek isteyen talebelerin Nizâmiyeler'de bu ilimleri tahsil ettikleri söylenebilir. İbn Tûmert (öl. 524/1130), İbnü'l-Arabî el-İşbilî el-Endelüsî (öl. 543/1148) ve Ebû Abdullah el-Mursî (öl. 655/1257) gibi Mağrib'ten ve Endülüs'ten gelerek Nizâmiyeler'de öğrenim gören ve hatta ders veren şahıslardan hareketle bu iddia desteklenebilir. Mağrib ve Endülüs'ten gelen âlim ve talebelerin ise bölgede yaygın mezhep olan Mâlikîliğe mensup oldukları bilinmektedir.⁴⁸ Endülüslü Mâlikî fakihlerinden et-Turtûşî (öl. 520/1126)'nin de Bağdat Nizâmiyesi'nde Şâfiî fakihlerinden Ebû Bekir eş-Şâsî, Ebû Sa'd el-Mütevellî ve Ebû Ahmed el-Cürcânî'den fıkıh dersleri aldığı bildirilmektedir.⁴⁹ Şâfiî olmayıp Nizâmiye'de ders veren müderrislerin varlığı da özellikle edebî ilimlerde zaman zaman bir esnekliğin olabileceğini ihsas ettirmektedir. Hanbelî âlim el-Cevâlîkî (öl. 540/1145-46) bu duruma örnek gösterilebilir. Cevâlîkî, döneminin önde gelen edep ve dil âlimlerinden olup nahiv, lügat, şiir-arûz konusunda ileri bir seviyedeydi. Hanbelî olmasına rağmen Nizâmiye'nin hocası Hatîb et-Tebrîzî (öl. 502/1109)'nin vefatı üzerine bir müddet Arapça dersleri vermiştir.⁵⁰ Hatta Mu'tezilî âlim ez-Zemahşerî (öl. 538/1144)'nin Nizâmiye müderrisi el-Cevâlîkî'nin derslerine katıldığı ve 66 yaşındayken ondan icâzet aldığı aktarılmaktadır.⁵¹ Hanbelî mezhebine mensup İbnü'l-Cevzî de vakfiyenin Şâfiî olma şartına rağmen Nizâmiye'de hocalık yapmıştır.⁵² Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, müderris ve talebelerin mensup oldukları mezhep ne olursa olsun Nizâmiyeler'de Şâfiî fikhının öğretildiğidir. Zira vakfiyede Şâfiîlik haricinde farklı mezhep mensuplarına görev verilmeyeceği açıkça belirtilmektedir. Aşağıdaki örnekler de bu durumu açıklar niteliktedir. Dönemin önemli dil âlimlerinden Ukberî (öl. 616/1219), öğrenim hayatına kendisi gibi Hanbelî İbnü'l-Cevzî'nin fıkihtaki muîdi olarak başlamış, sonrasında ise kendisine Nizâmiye hocalığı teklif edilmiştir. Ukberî, Nizâmiye'de nahiv gibi dile müteallik derslerin

⁴⁷ Örneğin bk. İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 17/83, 113; İbn Hallikân, *Vefayât*, 3/198-199, 4/223; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 19/260-262; Sübkî, *Tabakât*, 7/193-195, 326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/205.

⁴⁸ İbn Haldûn, Mâlikîlerin ekserisinin Mağribîler olduğunu belirtmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 2/819. Ayrıca bk. Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, IV/3, (Spring 2009), 1640.

⁴⁹ Bk. İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, 4/262-265; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, I-II, (Kahire, 1972), 2/244-248.

⁵⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 18/46-47; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/342; İbn Receb, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/205.

⁵¹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/270.

⁵² Bk. Talas, *Nizâmiye Medresesi*, 48; Güray Kırpık, "Bağdat Nizâmiye Medresesinin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2011, 2/693.

öğretimini üstlenmesi için kendisine yapılan müracaatı şöyle anlatmaktadır:

“Şâfiî mezhebine mensup bir grup yanıma gelip bana şöyle dediler: ‘Mezhebimize geçersen biz de sana nahiv ve lügat ilmi kürsüsünü veririz.’ Bunun üzerine ben de onlara yemin edip şöyle karşılık verdim: Beni ayağa kaldırsanız ve altında görünmez oluncaya kadar üzerime altın dökseniz de sırf müderrislik payesi verilecek diye mezhebimi terk etmem.”⁵³

Dönemin önde gelen nahivcilerinden el-Vecîh İbn Dehhân el-Vâsıtî (öl. 632/1215-16)’nin durumu da Nizâmîye’de müderris olmada Şâfiî olma şartının ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Vâsıtî’nin tavrı ise Ukberî’den farklı olup Hanbelîyken Hanefîliğe, sonrasında ise Şâfiîliğe geçmiştir. Rivayetlerden anlaşıldığına göre o, kendisine sunulan şartları kabul edip Şâfiî mezhebine geçtikten sonra kendisine Nizâmîye’de nahiv ve lügat kürsüsü/halkası verilmiştir. Hatta müderris olmak için mezhep değiştiren Vâsıtî, bir talebesi (Ebü’l-Berekât b. Zeyd et-Tikrîti) tarafından şu mısralarla tenkit edilmiştir:

“Kim götürür Vecih’e (Vâsıtî) bu mesajı/mektubu?
Sanmam pek işe yarayacağını,
Önce Hanbeliydin sonra Hanefî,
Aç ve açıktasın diye mi?!
Yoksa takvâdan/mütedeyyinlikten mi şimdi de oldun Şâfiî?!
Sadece o müderrislik kadrosu için değil mi?!
Çok geçmez olursun bir de Mâlikî!
Yaz bir yere bu sözümü!”⁵⁴

2. Nizâmîye Medreseleri’nde Öğretimi Yapılan İlimler

Medreselere ait vakfiyeler, ait olduğu medresede okutulan ilim/ders ve kitap isimleri açısından önemli bilgiler içermektedir. Bağdat Nizâmîyesi’nin vakfiyesi incelendiğinde sözü edilen kurumlarda okutulması istenen ilimlere dair bazı kayıtların olduğu görülmektedir. Ancak o dönem için kişiden kişiye değişiklik gösterebileceğinden ve bu konudaki esneklikten ötürü öğrenim süresi ve yaş şartları arasında yer almamıştır. Yine talebe sayısı ve okutulacak eserlerle ilgili de mevcut vakfiyede herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat vakfiyenin tam metni elde olmayıp ulaşılan vakfiye şartları vakfiyenin bir kısmını oluşturmaktadır.⁵⁵ Bu durum diğer Nizâmîyeler için de geçerlidir. Söz konusu dönemde bir fakihın fûrû‘-ı fıkıhta bir hukuk ekolüne, usûlü’l-fıkıhta bir başka mezhebe uyması mümkün olduğundan⁵⁶ vakfiyede medresenin fûrû‘ ve usûl-i

⁵³ İbn Receb, *ez-Zeyl’alâ tabakâti’l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, I-II, (Kâhire, 1952-53), 2/111.

⁵⁴ İbnü’l-Kiftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, I-IV, 3/255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/726; İsnevî, *Tabakâti’ş-Şâfiyye*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-II, (Beirut, 1987), 1/260-262; Hüseyin Emîn, *Târihu’l-İrak fi asri’l-Selçukî*, 228-229.

⁵⁵ Makdisî, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 77; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 362.

⁵⁶ Makdisî, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, 237.

fıkıhta Şâfiî mezhebi mensuplarına hasredildiği özellikle vurgulanmıştır.

Vakfiye şartları, medreselerde görev yapan müderris, muîd ve öğrenim gören talebelerin biyografilerinden⁵⁷ hareketle okutulan ilimler şu şekilde sıralanabilir: *Kur'an ve Kur'an Kırâati, Tefsîr, Hadîs, Fıkıh/Şâfiî Fıkıhı, Fürû'-ı Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Mezheb (Fıkıh), Ferâiz (Miras Hukuku), Hilâf (Fıkıh), Cedel, Münazara, Usûlü'd-dîn/Eş'arî Kelâmı, Akâid, Âdâb ve Ahlâk, Edebî İlimler*.⁵⁸ Bu ilimlere dair daha çok edib ve müverrih kimliğiyle öne çıkan İmâdüddîn el-İsfahânî (öl. 597/1201)'nin eğitimini aldığı ilimler örnek verilebilir. Zira o, Bağdat Nizâmiyesi'nde farklı hocalardan Şâfiî fıkıhı, hilâf ilmi, hadîs ve edebî ilimler ile ilgili dersler almıştır.⁵⁹ Başka bir örnek, 449-450/1057-1058 yılında inşa edildiği tahmin edilen⁶⁰ Nişâbur Nizâmiyesi müderrisi İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085)'dir.⁶¹ Babası Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (öl. 438/1047) vefat edince genç yaşta onun yerine ders verme sorumluluğu üstlenen Cüveynî, Nizâmiye'de yaklaşık 30 yıl boyunca *fıkıh, fıkıh usûlü, hilâf ve cedel* ile ilgili dersler vermiştir. Cüveynî'nin verdiği dersler büyük ilgi görmüş ve talebeleri dışında halktan da çok sayıda kişi derslerine katılmıştır.⁶² Burada ders verenlerden biri de Ebû Sehl el-Mervezî (öl. 465/1072-73)'dir. Mervezî, Merv'de bulunduğu esnada Buhârî'nin *Sahîh*'ini okumuştur. Bu vesileyle *Sahîh* konusunda iyi bir eğitimden geçen Mervezî, Nişâbur'a geldiğinde Nizâmiye'de de *hadîs* ile ilgili dersler vermiştir. Mervezî, birçok hadîs şeyhinden dinlediği Buhârî'nin *Sahîh*'ini burada yaptığı derslerde de okutmuştur.⁶³

Nizâmiyeler'de dinî ilimlerin ve bunlar arasında *fıkıh/fürû'*, *fıkıh usûlü (mezheb)*, *ilmü'l-hilâf*, *hadîs*, *tefsîr* ve *kırâatin* ağırlıklı olarak tedris edildiği görülmektedir. Okutulan ilimlere bakıldığında tabiî/aklî/felsefî ilimlerin olmayışı, genel öğrenim alanının daralmasına ve müfredatın -dil ve edebiyatla ilgili ilimler hariç- neredeyse tamamen dinî ilimlere hasredilmesine neden olmuştur. Nitekim Makdisi, "...Dinî ilimlerle onların yardımcı ilimleri dışında herhangi bir ilim dalını ne medrese ne de onunla aynı kökten gelen türdeş eğitim kurumları, bünyelerine

⁵⁷ Bununla ilgili bk. Ahmet Beken, *Nizâmiye ve Mustansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*, (Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017), ss. 99-147.

⁵⁸ Nizâmiye dil âlimlerinden Kemâleddin el-Enbârî, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimleri ('ulûmü'l-edeb) nahiv, lûgat (kelime/sözlük bilgisi), sarf/tasrif, arûz (vezin bilgisi), kavâfi (kafiye bilgisi), sına'atü's-şi'r (şiir ve vezin tekniği bilgisi), ahhârü'l-Arab (Arap kabileleri tarihi) ve Ensâb (Arap soy bilimi) olmak üzere sekize ayırarak bunlara 'ilmü'l-cedel fi'n-nahv (dilbilgisine dair cedel ilmi) ve 'ilmu usûli'n-nahv'i (dilbilgisi teorisi ve metodolojisi) de ekler. Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elîbbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâi, (Ürdün/Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 76. İbn el-Ekfânî (öl. 749/1348) ise edep ilimlerini ve bu ilimlerle ilgili konuları şu başlıklarla ele almıştır: Lûgat, Sarf, Nahiv, Meâni, Beyân, Bedi' (Belâgât), Arûz, Kâfiye, İnşâ ve İnşâ kaideleri, Okuma ve okuma kaideleri, Tecvid ve Tecvid kaideleri. Bk. el-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsüd ilâ esne'l-mekâsüd fi envâ'i'l-ülûm*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer, (Kahire, t.s.), 109. Öğretilen ilimlerle ilgili ayrıca bk. Sübkî, *Tabakât*, 6/10. İbn Cübeyr (öl. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr*, (Dâru Sâdır, Beyrut, t.s.), 195.

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/147-148.

⁶⁰ Nûrullâh Kisâi, *Medârisü'n-Nizâmiyye*, 89.

⁶¹ Bk. İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/245.

⁶² Derslerini takip edenlerin yaklaşık 300 kişi olduğu rivayet edilmektedir. İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/228-231.

⁶³ es-Sarîfinî, *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li-târîhi Nisâbü'r*, thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989), 60.

almışlardır...” ve “...Hem felsefe hem de kelâm teolojisi, müesseseleşmiş eğitimin ana akımı dışında kalmışlardı...”⁶⁴ derken bu hususu vurgulamaktadır.

İslâm eğitim-öğretiminin amacını, Kur’ân ve Sünnet’i doğru bir şekilde anlamak ve anlatmak oluşturduğundan bu iki kaynak çerçevesinde teşekkül eden ilimlerin (tefsir, hadis ve fıkıh gibi) öğretilmesi de aynı anlama çabasının bir parçası olmuştur. Dolayısıyla Kur’ân’a ve Sünnet’e dayalı olarak gelişen ilimler, hem medrese öncesinde hem de medrese sonrası dönemde eğitim-öğretimdeki ağırlığını korumuştur. Meselâ Yahyâ b. Rebî’ b. Süleymân b. Herrâz el-Vâsitî (öl. 606/1209), hem Bağdat Nizâmiyesi’nde fıkıh eğitimi almış hem de daha sonra müderris olarak atandığı aynı medresede tefsir dersleri vermiştir.⁶⁵ Ebû’l-Vefâ Muhammed b. Muhammed Ebi’l-Vefâ İsfehânî (öl. 536-537/1142) de Nizâmiye’de tefsir dersleri vermiştir.⁶⁶ Muhammed b. Musa b. İbrahim el-Kazvîni, 562/1167 yılında Bağdat Nizâmiyesi’nde Yusuf b. Abdullah ed-Dimeşki’den Ebû’l-Hasan el-Vâhidî (öl. 468/1075)’nin *et-Tefsîru’l-Veciz* adlı tefsirinden tefsir dersleri alması⁶⁷ ile bir grup müderrisin derslerinde Vâhidî’nin tefsirlerini (*el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz*) okuttuklarına dair rivayetler⁶⁸ de tefsirin tedris edildiğini göstermektedir. Bunun dışında Nişâbûr Nizâmiyesi’nin avlusunda, içinde Kur’ân ilimleri ve kırâat derslerinin yapıldığı bir mescidin varlığı da bilinmektedir.⁶⁹

Başta hukukla ilgili kararlar olmak üzere diğer birçok hükmün fıkha göre verildiği, dolayısıyla halkın fikhî prensiplere (*fürû’-ı fikh*) göre idare edildiği ve medreselerin kuruluş amaçları arasında önemli yer tutan Bâtınlıkla mücadele ve bu mücadelede özellikle fakihlerden istifade edilmek istenmesi gibi sebepler, fıkıh ve fıkıhla ilgili ilimlerin bu medreselerde en fazla tedris edilen ilimlerden olmasını sağlamıştır. Ebû İshâk’ın öğrencilerinden (*ashâb*) Hüseyin b. Muhammed et-Taberî (öl. 495/1101-1102)’nin Nizâmiye’de Şafîi fıkhiyla ilgili dersler vermesi,⁷⁰ yine Nizâmiye müderrislerinden Ebû Bekir eş-Şâşî (öl. 507/1113)’nin, hocası Nasr İbn Sabbâğ (öl. 477/1084)’a *eş-Şâmil* adlı fıkıh kitabını okuması ve buna *eş-Şâfi fî şerhi’s-şâmil* adıyla yirmi ciltlik bir şerh yazması,⁷¹ İbn Esîr’in 583/1187-88 yılında Bağdat’ta çıkan bir yangının müsebbibi olarak Nizâmiye’deki bir *fakîhi* zikretmesi⁷² ve Bağdat Nizâmiyesi’nin 459/1067’deki açılışının ardından medresenin fıkıh öğrencilerine (*el-mütefakkîhe*)⁷³ günlük yiyecek dağıtımının

⁶⁴ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 134, 407.

⁶⁵ Zehebi, *Siyeru a’lâm*, 21/486-488; Sübkî, *Tabakât*, 8/393 v.dğr.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/8; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 2/365-367; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 6/45.

⁶⁶ Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, I-XXIX, (Beyrut, 1420/2000), 1/127.

⁶⁷ Kazvîni, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, thk. Azizullah el-Attarîdî, I-IV, (Beyrut, 1987), 2/31.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/57.

⁶⁹ Sarîfînî, *el-Müntehab min kitâbi’s-siyâk li-târîhi Nisâbûr*, 64.

⁷⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 10/352.

⁷¹ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/219-221; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 17/138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/223-224.

⁷² İbn Esîr, *el-Kâmil*, 11/562.

⁷³ Medresede öğrenim gören öğrencilerden *fakîh* ve *mütefakkîh* olarak bahsedilmesi, burada öğrenim gören öğrencilerin seviyelerinin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Geniş anlamıyla birbirleri yerine kullanılabiliyorsa da mütefakkîh, son sınıfa/aşamaya kadar farklı seviyelerde bulunan (lisans düzeyindeki) fıkıh

yapılması⁷⁴ ve benzeri örnekler de fıkıh tedrisinin önemini ortaya koymaktadır. İbnü's-Sâ'î (öl. 674/1275-76) de Ebü'l-Hasan Ali el-Fârîkî (öl. 602/1206)'den bahsederken Bağdat Nizâmiyesi'ne fıkıh öğrencisi (*mütefakkih*) olarak girdiğini, daha sonra kendisine müdlik görevi verildiğini, fetvâ verdiğini ve fıkıh öğrencilerini (*el-mütefakkihe*) çalıştırdığını aktarmaktadır.⁷⁵ Nişâbûr Nizâmiyesi'nin kurulmasıyla ilgili aktarılan rivayet de bu kurumlarda çoğunlukla fıkıh ilimlerinin tedris edildiğini göstermektedir. Zira medresenin buradaki fakir ilim talebesi (*fukahâ*) için kurulduğu aktarılmaktadır. Nizâmülmülk tarafından Zâhir'de kurulan medresede bir müderris ve *fukahânın* yer aldığı bilgisi de bunu destekler niteliktedir.⁷⁶ Ayrıca Makdisi, bir *fıkıh* dersine *ders* terimiyle atıfta bulunulduğunu, müderrisin herhangi bir ek almadan kullanıldığında bununla fıkıh öğreticisinin kastedildiği ve *derrese* kelimesinin mutlak manada ele alındığında bununla da *fıkıh* okutmanın anlaşıldığını⁷⁷ ileri sürerken yukarıdaki gerçeğe işaret etmektedir. Söz konusu tespit, Nizâmiyeler'de fıkıha dair ilimlerin ağırlığını göstermesi açısından önemlidir. Zira kaynaklarda hem Nizâmiyeler'deki eğitici kadronun belirtilmesi hem de icra edilen derslerin vurgulanması için d-r-s (درس) kökünden türeyen kelimelerin (*müderris*, *tedrîs*, *derrese* vs.) tercih edildiği görülmektedir. Bununla birlikte kelimenin terkip hâlindeki kullanımına dikkat edilmelidir. Zira edebî ilimleri (*tedrîsü'l-edeb*) ve daha özelde nahiv öğretimini (*tedrîsü'n-nahv*) ifade etmek için de "tedrîs" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.⁷⁸

Tabakâtla ilgili eserlerde bilhassa âlimlerin hangi ilimleri tahsil ve tedris ettikleri, hangi hocalardan hangi ilimleri, kitapları vs. okudukları, ilim elde etmek adına hangi merkezlere ilim yolculukları (*rihleler*) yaptıkları, hangi alanlarda eser yazdıkları gibi mevzular rivayet edilirken sıklıkla mezheb ve ilm-i hilâf'tan da söz edilmiştir. Nizâmiyeler'de öğrenim gören birçok talebenin yanı sıra çok sayıda müderrisin biyografisinde de *mezheb* ve *hilâf* ilminde mahir oldukları vurgusu, bu ilimlerin tedrisinin önemini göstermektedir. İlk fıkıh eğitimini Merv Nizâmiyesi'nde Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den alan ve daha sonra Bağdat Nizâmiyesi'nde müderrislik yapan Es'ad el-Mîhenî (öl. 523 veya 527/ 1130 veya 1132-33) burada örnek verilebilir. Zira el-Mîhenî; fıkıh, fıkıh usûlü ve hilâf gibi alanlarda dersler vermiştir.⁷⁹ Hatta o, Bağdat Nizâmiyesi'nde ve diğer medreselerde tatbik edilen/okutulan bir ders müfredatı/bir ders kitabı telif

öğrencilerini, fakih ise son sınıfı geçmiş olup fıkıh dersi ve fetvâ verme icâzeti almaya hazırlanan öğrencileri ifade etmektedir. Başka bir tabirle fakih, hem ihtisas aşamasındaki talebeyi hem de eğitimini tamamlamış yetişkin bir müftiyi belirtmek için kullanılmaktadır. Bk. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 258-259.

⁷⁴ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/102.

⁷⁵ İbnü's-Sâ'î, *el-Câmi'u'l-muhtasar fi 'unvâni't-tevârih ve 'uyûni's-siyer*, nşr. Mustafa Cevâd, (Bağdat, 1934), 9/188-189.

⁷⁶ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 602.

⁷⁷ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 212.

⁷⁸ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/255; Dimyâti, *el-Müstefâd*, s. 434.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/207; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 19/633-634; Sübkî, *Tabakât*, 7/42-43.

etmiştir. *et-Ta'lika/Notlar* şeklinde atıf yapılan ve tartışmalarda (*hilâf*) kullanılan teknikleri ustaca işleyen bu kitap, onun ölümünden sonra Bağdat'ta on yıllar boyunca takip edilmiş, okunmuş ve okutulmuştur. Nitekim meşhur kelâmcı Abdüllatif el-Bağdâdî (öl. 629/1231), babasının Bağdat Nizâmiyesi'nde hukuk ilimlerini, Şâfiî fikhını ve ekoller arasındaki ihtilafları (*hilâf*) o dönemde meşhur biri olan Miheni'nin notları eşliğinde çalıştığını söyler.⁸⁰ Döneminin önde gelen âlimlerinden Muhammed b. Hahya b. Ebû Mansûr en-Nişâburî (öl. 548/1153)'nin de fıkıh ve özellikle hilâf konusunda *el-İntisâf fi mesâili'l-hilâf* adında eseri bulunmaktadır. Önce Nişâbur Nizâmiyesi'nde, daha sonra da Herât'a geçerek buradaki Nizâmiye'de dersler veren⁸¹ Muhammed b. Yahyâ'nın, hilâf ilmini ve sözü geçen eserini okutmuş olması muhtemeldir. eş-Şîrâzî'ye ait *Kitâbü'n-nüket fi'l-mesâili'l-muhtelefe fihâ beyne's-Şâfiî ve beyne Ebî Hanîfe* adlı eserin, müellifin hayatında talebesi Üveys tarafından Bağdat Nizâmiyesi'nde tamamlanması ve eser üzerindeki açıklamalardan anlaşılacağı üzere bizzat müellif ile mukabele edilmesi⁸² de bu ilmin önemini göstermektedir.

Hilâf ile mezheb'in zıt anlamlı olduğunu belirten Makdisi, mezheb kavramının "haklarında görüş ayrılığı bulunmayan fikhî görüşleri ifade ettiğini" belirtmektedir. Örneğin 'belirli bir hukuk ekolünün mezhebi' tabirindeki kullanımda, mezkûr ekole mensup fakihlerin üzerinde ittifak ettikleri görüşler anlamına gelmektedir. Hilâf ise bir fıkıh ekolüne ya da farklı fıkıh ekollerine mensup fakihler arasındaki görüş ayrılıklarını ifade etmektedir. Bu yönüyle mezheb, müntesip olunan mezhebin görüşlerini, hilâf ise hem mezhep içi hem de mezhepler arası ihtilaflı meseleleri ele alır.⁸³ Bununla birlikte ilmü'l-hilâf ile ilmü'l-mezheb'in içerik açısından bütünüyle birbirinden farklı mesaili işlemediğinin vurgulanması gerekir. Dolayısıyla içeriklerdeki ortaklıktan hareketle mezkûr ayırımın tadrîs yöntemlerine gönderme ihtimali de bulunmaktadır. Buna göre ilmü'l-mezheb ile bir mezhebin ya da kişinin görüşlerinin o görüşlere yönelik itirazlara ya da o görüşlerle farklı görüşler arasındaki karşılaştırmalara yer vermeksizin öğretilmesi de kastedilmiş olması muhtemeldir.⁸⁴

Her iki ilmin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda öncelikle mensup olunan mezhebin fûrû' ve usûlünün (ilmü'l-mezheb'in), daha sonra ise -diğer mezheplerle ilgili malumat sahibi olmayı, hadîs ve tefsîr bilmeyi, cedeli ve

⁸⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 255; Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 130.

⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/223.

⁸² İSAM Dokümantasyon Servisi, "Hilâf" dosyası; Bilal Aybakan, "Bağdat Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum (7-8-9 Kasım 2008)*, I-II, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 1/699-715.

⁸³ Bk. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 176.

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bk. Abdurrahim Bilik, *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 113-114.

münazarayı gerektirdiğinden- hilâf ilminin tedris edildiği söylenebilir.⁸⁵ Farklı bir tabirle Nizâmiyeler özelinde fıkıh tedrisatının mezheb ilmiyle başlayıp hilâf ilmiyle son noktasına vardığı ileri sürülebilir. Gazzâlî de ilim tâlibinin öğrenmesi gereken ilimleri ve bu ilimlerde takip edilmesi gereken sırayı anlatırken tefsîr ve hadîsten sonra fıkıhla iştigal edilmesi, fıkıh ilminde de önce fūrū' (mezheb ilmi) ile hilâfa girmeksizin uğraşılması, sonrasında ise fıkıh usûlünün öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸⁶ Makdisi de hukuk alanındaki yüksek öğrenimin ilk basamağında (lisans aşamasında), talebenin (*mütefakkih*) mensubu olduğu mezhebin ilkelerine (mezheb fikhına), sonraki (ihtisas eğitimi) aşamada (*fakih*, *sahib*) ise hilâf fikhına ağırlık verildiğini belirterek müfredatın şu sırayla devam ettiğini ileri sürer: Kur'ân, hadîs, Kur'ân ilimleri (tefsîr ve kırâat), hadîs ilimleri, usûlüddîn, usûl-i fıkıh, mezheb, hilâf ve cedel.⁸⁷

Bu dönemde Kur'ân hafızı olmadan ve yeteri kadar hadîs öğrenmeden yüksek düzeyde fıkıh tahsiline başlanamadığından bu kurumlarda hadîs öğretiminin de önemli yer tuttuğu görülmektedir. Örneğin mezheb, hilâf, tefsîr ve hadîs'te önde gelen âlimlerden olan Ebü'l-Hayr el-Kazvîni, hem Câmî'u'l-Kasr'da hem de müderris olarak atandığı Bağdat Nizâmiyesi'nde imlâ meclisleri düzenleyerek hadîs imlâ ettirmiştir.⁸⁸ Bunun dışında meselâ Nişâbur Nizâmiyesi'nde görev yapan müderrislerin de burada sıklıkla hadîs imlâ meclisleri düzenleyip hadîs yazdırdıkları, bunları okutup dinledikleri aktarılmaktadır. Özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde medreselerde ve daha özeldir Nizâmiyeler'de görev yapan müderrislerin biyografilerinde "*Hadîs imlâ meclisi/meclisleri düzenlerdi*" (... *عقد مجلس الإملاء في المدرسة*) tabirinin sık geçmesi⁸⁹ bu medreselerde fıkıhla birlikte hadîs ilminin öğretiminin önemine işaret etmektedir. Bizzat Nizâmülmülk farklı şehirlerde hadîs imlâ meclisleri düzenlemiştir. Bunlardan 480/1087 tarihinde Bağdat Nizâmiyesi'nde ve yine aynı yıl Bağdat Câmî'u'l-Mehdi'de yazdırdığı 12 hadîs günümüze ulaşmıştır.⁹⁰ Nizâmülmülk'ün daha çok hadîsçi kimliğiyle öne çıkan Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Ca'fer el-Belhî (öl. 471/1078-1079) adına hadîs öğretmesi için Belh'te medrese inşa etmesi⁹¹ bu ilmin tedrisine verilen önemin başka bir göstergesidir. Ebü'l-Vakt Abdülevvel b. İsa b. Şuayb b. İshak Siczî (öl. 553/1158), Bağdat'a geldiği zaman Bağdat Nizâmiyesi'nde hadîs dersleri vermiş ve bu arada daha önce okuduğu eserleri ve özellikle Buhârî'nin *Sahîh*'ini

⁸⁵ Böyle bir sıralamayla ilgili örneğin bk. Safedî, *el-Vâfi*, 18/64, 22/70; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/147-148.

⁸⁶ Ebü Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, I-IV, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 1/50.

⁸⁷ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 139, 182.

⁸⁸ Dimyâtî, *el-Müstefâd*, 141; Sübkî, *Tabakât*, VI, s. 7-13.

⁸⁹ Bununla ilgili örnekler için bk. Sarifîni, *el-Müntehab min kütâbi's-siyâk li-târîhi Nisâbûr*, 58, 60, 139, 141.

⁹⁰ Bk. Abdülhâdi Rızâ, "Emâli Nizâmülmülk el-vezîri's-Selcûki fi'l-hadîs", *MMMA*, (Kahire, 1959), 5/349-378.

⁹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-IV, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.), 3/1173.

okutmuştur.⁹²

Nahiv ilmi de Nizâmiyeler’de yaygın bir şekilde tedris edilmiştir. Nitekim Bağdat Nizâmiyesi’nin vakfiye şartları arasında “Arap dilini öğretecek bir *nahivcinin* atanacağı” bilgisi açıkça yer almaktadır.⁹³ Örneğin edebî ilimlere dair yetkinliğiyle öne çıkan Hatîb et-Tebrîzî ve el-Fesihî el-İstirâbâzî (öl. 516/1122), Bağdat Nizâmiyesi’nde bu ilimlerle (nahiv, lügat vs.) ilgili dersler vermişlerdir.⁹⁴ Hatîb et-Tebrîzî’nin Arap Dili ve Edebiyatıyla (*edeb*) ilgili dersler vermek üzere atandığı bilgisi⁹⁵ Nizâmiye’de dil öğretiminin nahivle sınırlı olmadığını göstermektedir. Abdüllatif el-Bağdâdî (öl. 629/1231) de gençlik çağına geldiğinde babasının kendisini Bağdat Nizâmiyesi’nde fıkıh ve nahiv öğrenmesi için ders arkadaşı ve dil âlimi Kemâleddin el-Enbârî (öl. 577/1181)’ye götürdüğünü; (dil, lügat, edebiyat/edeb ve fıkıh ile ilgili dersler veren)⁹⁶ Hatîb et-Tebrîzî’nin arûz ile ilgili eserini ve ferâizle ilgili bir kitabını okuduğunu⁹⁷ bildirmektedir. Huart da Bağdat Nizâmiyesi’nde Arap Dili ve Edebiyatının (gramer, şiir, lügat, belagat vs.) önemli yer tuttuğunu örnekleriyle açıklamaktadır.⁹⁸ Aslında nahiv ve diğer edebî ilimler, dinî ilimlerin doğru anlaşılması ve yorumlanması için zarurî olduklarından sadece Nizâmiyeler’de değil, sonrasında kurulan medreselerde de tedrisine devam edilmiştir.

Gazzâlî ile başlayan müteahhirün dönemi kelâmının felsefeyle memzûc bir karaktere bürünmesi ve zaman zaman mezhep kavgalarına neden olması gibi sebeplerle bu ilmin yeri ve öğretimi tartışma konusu olmuştur.⁹⁹ Vakfiyede kelâmla ilgili bir şartın olmaması da kelâma diğer dinî ilimlere nazaran daha az - hatta Makdisi gibi araştırmacılara göre hiç-, felsefî ilimlerden örneğin hisâb (matematik) ve hey’et (astronomi) gibi ilimlere ise dinî ilimlerle (fıkıh/ferâiz gibi) ilişkili olduğu müddetçe yer verildiği söylenebilir. Nitekim örneğin ferâiz, o dönem için bir yönüyle hisâb, diğer yönüyle de fıkıhla ilgili ara bir ilim olarak öne çıkmaktadır ki edebî kimliğiyle öne çıkan Kâsım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî (öl. 516/1122)’nin ferâiz öğrenimi için hisâb ile ilgili dersler aldığı nakledilmektedir.¹⁰⁰ Makdisi de medresenin asıl itibarıyla fıkıh ilmine tahsis edildiğini, diğer ilimlerin ise yardımcı ders olarak okutulduğunu¹⁰¹ belirtmektedir. Vakfiye incelendiğinde fıkıh/fürû’, usûl-i fıkıh, kırâat, dil ve edebiyatla ilgili ilimlerin okutulacağı yönünde bir talebin olmasına rağmen kelâmın

⁹² Sem’ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, I-XII, (Kâhire, 1980), 7/43-45; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/226-227; Zehebi, *Siyeru a’lâm*, 20/303-310; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 16/386.

⁹³ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/304.

⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/337, 6/192.

⁹⁵ Dimyâtî, *el-Müstefâd*, 434.

⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/191-196.

⁹⁷ İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ fi tabakâti’l-etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ, (Beirut: Mektebetü’l-Hayât, 1965), 683-696.

⁹⁸ Bk. Clément Huart, *A History of Arabic Literature*, New York: D. Appleton And Company, 1903, 162 v.dğr.

⁹⁹ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 263.

¹⁰⁰ Bk. Dimyâtî, *el-Müstefâd*, 379 v.dğr.

¹⁰¹ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 43.

zikredilmemesi ilk etapta bu ilmin Nizâmiyeler’de öğretilmediği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Makdisi; kelâmın müfredatta yerinin olmadığını, bununla birlikte bir ilim olarak devam ettiğini ve fakat müesseseseleşmiş eğitimin dışında bırakıldığını¹⁰² öne sürmektedir. O, bu düşünceyi ortaya koyarken Ebû İshâk eş-Şirâzî’nin Eş’arî bir akılcı olmadığını, hatta Eş’arî öğretiyeye karşı düşüncelerinin olduğu ve eldeki vakıfnamede kelâmdan, mütekellimden ya da Eş’arilikten bahsedilmediği¹⁰³ gibi gerekçeler serdetmektedir. Makdisi, başka bir eserinde ise konuyla ilgili şunları söylemektedir:

Mihne olayının sona ermesi, mütekellimlerin de siyasi çöküşünü getirmiş, öğretme yetkisi fakihlerin hususi sahası halini almıştı. Bu yetki, şimdi münhasıran mezheplere ve onların mekteplerine bırakılmıştı. Felsefe ve kelâm kitapları, fıkıh mekteplerindeki düzenli müfredatın bir parçası değildi. Bununla birlikte bu kitaplar, *dârü’l-hikme*, *dârü’l-ilm* gibi çeşitli bağımsız kütüphanelerde bulunduruluyordu. Daha sonra bu kütüphanelerin yerini alan ve fıkıh mekteplerine bitişik olarak inşa edilen kütüphanelerde yerlerini alacaklardı. Söz konusu kitaplar, bu müesseselerde, düzenli ders müfredatının dışında hususi okuma ve tartışmalar için arz edilmişti.¹⁰⁴

Özetle Makdisi, Nizâmiye’de resmi bir kelâm kürsüsünün/kadrosunun olmadığını, dolayısıyla Eş’arî kelâmının orada resmi olarak öğretilmediğini belirtmektedir: “...*Fıkıh tedrisinin Nizâmiye’nin başlıca gayesi olduğunu söylemek, Nizâmülmülk’ün Eş’ariliği ihmal ettiği anlamına gelmez... Onun yaptığı şey, Eş’ariliği arka kapıdan medreseye sokmak için zaman zaman düzenekler kurmaktı... Nizâmiye’de ‘resmî bir kelâm kürsüsü’ yoktu... Dolayısıyla Eş’arî kelâmının ‘orada resmî olarak öğretildiği’ söylenemez. Söylenebilecek olan şey, Nizâmülmülk’ün desteğini alan vâizlerin, propaganda yoluyla Eş’ariliği Bağdad’ta kabul ettirmeye çalıştıklarıdır. Fakat burada resmî bir durum yoktur...*”¹⁰⁵ Sözü edilen vaazların muhtevasını kimi zaman Eş’arî kelâmıyla ilgili konular teşkil ettiğinden Eş’ariler ile Ehl-i Hadis ve özellikle Hanbeliler arasında bazen kargaşalar yaşanmaktaydı. Bu gibi durumlarda ise özellikle mezhebî içerikli vaazların verilmesi yasaklanmıştır. İbnü’l-Cevzî, 473/1080 yılından sonra mezheplerin ihtilaf ettikleri konulara değinilmemesi şartıyla vaazlara yeniden izin

¹⁰² Bk. Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 282; a.mlf., *İslâm’ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşerî Bilimler*, 3-4. “Yüksek öğretim kurumları, yani skolastik metodu üreten okullar (medrese ve daha önce gelişen mescid-han kompleksi), fıkıh çalışmalarıyla sınırlandırılmış, felsefeyi ve kelâmı dışlayan kurumlardır.” Bk. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 174.

¹⁰³ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 429-430; Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 109. Ancak örneğin Nişâbü’r Nizâmiyesinin de el-Cüveynî adına kurulduğu ve el-Cüveynî’nin de Eş’ariliğin önemli simalarından biri olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Gerçi Makdisi, fıkıh hocasının (müderresin) aynı zamanda bir mütekellim olabileceğini de söyler. Fakat ona göre bir kimse müderresliğe mütekellim olduğu için değil, fakih olduğundan tanır. Bk. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim...*, 431.

¹⁰⁴ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşerî Bilimler*, 79.

¹⁰⁵ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 246-247.

verildiğini¹⁰⁶ söylemektedir. Demirci de vakıfların desteğiyle varlığını devam ettiren medreselerin müfredatlarının vakfiye şartlarına göre şekillendiğini, dinî bir gerekçeyle kurulan vakıfların medreselerde özellikle dinî ilimlerin okutulmasını şart koşarken kelâmın bu vakfiyelerin mentalitesinde çoğu zaman şer'î bir ilim olarak telakki edilmediğini öne sürmektedir. Demirci, kelâm öğretiminin ancak Şâfiî usûl-i fikhî vasıtasıyla medreselerde okutulduğunu, kelâmın asıl medrese dersleri arasında yer almadığını ve felsefî tarafla vakıfların desteğinden de mahrum kaldığını ilave etmektedir.¹⁰⁷ Griffel ise kelâmın Nizâmiyeler'de okutulması konusunda Makdisi'den farklı düşündüğünü söyleyerek şunları kaydetmektedir: “Nizâmiye Medreselerinde, eğitim programının sadece fıkıhla sınırlandırılıp Kelâm'ın dışlandığına ilişkin hiçbir kanıt görebilmiş değilim. Aksi görüşe ilişkin delillerin çok daha fazla olduğunu düşünmekteyim.”¹⁰⁸ Ancak Griffel'in burada konuyla ilgili delilleri ve kaynağı zikretmediği görülmektedir.

Nizâmiyeler'in temel amacı Şâfiî fikhını öğretmek olsa da gerek usûl-i fıkıh vasıtasıyla gerekse akâid adı altında Eş'arî kelâmının da eğitim ve öğretim faaliyetlerine dâhil edildiği ileri sürülebilir. Nitekim Hüseyin Emîn ve Nûrullâh Ki(e)sâî, kelâmın Nizâmiyeler'de okutulan ilimlerden olduğunu¹⁰⁹ belirtmektedirler. Hodgson da özellikle sırasıyla Şâfilik ve Hanefilikle ilintili olan Eş'arî ve Mâturîdî formları içerisinde kelâmın, Hanbelîlerin itirazlarına rağmen sonuçta ulemanın verdiği eğitimin standart bir parçası haline geldiğini¹¹⁰ belirtir. Kimi rivayetler de Eş'arî kelâmının Nizâmiyeler'de yer aldığı gerçeğini yansıtır niteliktedir. Meselâ Eş'arî mütekellim Muhammed b. 'Atik b. Muhammed et-Temîmî el-Kayravânî (öl. 512/1118)'nin Nizâmiye Medresesi'nde kelâm dersleri verdiği aktarılmaktadır.¹¹¹ Ancak Bağdat'ta Şâfiî-Eş'arî mezhebi ile Hanbelî mezhebi mensuplarının çoğunluğu oluşturması ve zaman zaman kimi kelâmî meseleler sebebiyle her iki mezhep müntesipleri arasında vuku bulan olayların Eş'arî kelâmının öğretimini diğer ilimlere nazaran sınırlandırmış olabileceği ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Bununla birlikte bu ilmin daha çok vaazlar (ilmî ya da halka açık genel konferanslar/dersler) vasıtasıyla öğretildiği de öne sürülebilir. Nitekim bu vaazlarda yaşanan gerginlikler bunu kanıtlar niteliktedir. 469/1077 ve 470/1078 yıllarında Hanbelîler ile Nizâmiye fakihleri arasında şiddetli çatışmaların yaşanması, daha sonra buna halkın da dâhil olması neticesinde yaklaşık 20 kişinin hayatını kaybetmesi, birçok kişinin de yaralanması buna örnek gösterilebilir. Aslında bu gibi hadiseler aynı zamanda

¹⁰⁶ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/211.

¹⁰⁷ Bk. Osman Demirci, “Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlimi”, *Kelâm Araştırmaları*, 11:1 (2013), 254.

¹⁰⁸ Frank Griffel, *Al-Ghazâlî's Philosophical Theology*, Oxford University Press 2009, 27 v.dğr.; Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 57.

¹⁰⁹ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fî asri'l-Selcûkî*, 237; Nûrullâh Kisâî, *Medârisü'n-Nizâmiyye*, 134.

¹¹⁰ Marshall G. S. Hodgson, *The Ventur of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, Volume: 2, 48.

¹¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, I-XVII, (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 11/198.

vaazların sadece Şâfiî mensuplarınca değil, farklı mezheplerden kimseler tarafından da dinlendiğinin göstergesidir. Söz konusu olayların birinde meşhur mutasavvıf Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (öl. 465/1072)'nin oğlu Ebû Nasr,¹¹² Nizâmiye'de oturup Hanbelîleri Allah'a cismânî nitelikler atfetmekle (*tecsîm*) zemmetmiş ve Eş'arîler ile Hanbelîler arasında çatışma vuku bulmuştu. Ebû İshâk eş-Şirâzî bu süreçte Ebû Nasr'a destek çıkmış ve Nizâmülmülk'e mektup yazarak Hanbelîleri şikâyet etmiş, konuyla ilgili ondan yardım istemişti.¹¹³ Yine Eş'arî bir vâiz olan ve Nizâmiye'de vaaz veren Şerîf Ebû'l-Kâsım el-Bekrî el-Mağribî de Bakara, 2/102. âyetini açıklarken Hanbelîlere yönelik ağır ithamlarda bulunmuştu.¹¹⁴

Dönemin önde gelen Hanefî âlimlerinden olan, Sultan Mes'ûd'un yanından ayırmadığı ve kendisiyle beraber Bağdat'a geldiği Hasan b. Ebî Bekir en-Nişâburî (öl. 545/1151) vaazlarında Eş'arîyi açık bir şekilde lanetlemekte ve Bağdat'ta iken Câmi'u'l-Kasr'da etrafındaki toplanan kişilere “*Şâfiî olun; fakat kesinlikle Eş'arî olmayın, Hanbelî olun; ama müşebbihe olmayın; Hanefî olun ancak Mu'tezilî olmayın!*” tavsiyesi ve uyarısında bulunmaktaydı. Hatta Sultan Mes'ûd'un onun vaazlarından birisini dinlemesi ve oldukça etkilenmesi neticesinde Nizâmiye'den Eş'arî'nin adının silindiği ve yerine İmâm-ı Şâfiî'nin isminin yazıldığı kaydedilmektedir.¹¹⁵ Nizâmiye'den İmâm-ı Eş'arî'nin adının silinmesine neden olan olaya bakılarak da burada Eş'arî kelâmının öğretildiği iddia edilebilir. Bunun dışında Cüveynî'nin Nizâmülmülk'e ithafen yazdığı *el-'Akidetü'n-Nizâmiyye* adlı eserin varlığı da kelâmın Nizâmiyeler'de okutulduğunun bir işareti sayılabilir. Hatta Griffel, Gazzâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinin de Nizâmiye öğrencilerinin kullanması için bir Eş'arî kelâmı ders kitabı gibi hazırlandığını, Cüveynî'nin Nişâbur Nizâmiyesi'nde ortaya koyduğu öğretim faaliyetinin Eş'arî kelâm tarihinde dönüm noktası teşkil ettiğini¹¹⁶ ileri sürmektedir. Daha çok mutasavvıf, müfessir ve muhaddis kimliğiyle öne çıkan ve kelâm (Mu'tezile, Eş'arî vs.) karşıtlığıyla bilinen Hâce Abdullah el-Herevî (öl. 481/1089)'nin 478/1085 Herât'ta bir mütekellimle girdiği tartışmada onu şiddetle tenkit edip reddetmesi olayı da burada zikredilebilir. Zira bu hadiseden sonra Herevî'nin öğrencilerinden bir grup sözü edilen kelâm âlimini darp edip evini yakmış, Nizâmülmülk'ün Herât'taki medresesinin kapısını karalamışlardır. Bunun üzerine mütekellim, dönemin Büşenc kadısı ve müderrisi Ebû Sa'd b. Ebî Yûsuf'a sığınmıştır. Ancak Herevî'nin taraftarları burada da ona ve kendisine yardım eden Ebû Sa'd'a

¹¹² Ebû Nasr'ın hicri 468 senesinde Bağdat'a gelerek Nizâmiye'de ve süfiyye'ye ait bir ribâtta Eş'arîliğin temel ilkelerine yönelik vaaz verdiğiyle ilgili bk. İmâdüddin el-İsfehânî, *Kitâbu târîhi Devleti's-Selcûk*/Ebû İbrâhîm b. Ali b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*, (Kahire, 1900), 50.

¹¹³ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/181-184, 190-191; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16/65-66.

¹¹⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 10/124.

¹¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 20/141.

¹¹⁶ Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelâmı*, 61, 63, 328.

saldırmışlardır. Bu olaylar üzerine Nizâmülmülk'ün talimatıyla Herevî, yakalanıp Herât'tan uzaklaştırılmıştır.¹¹⁷ Sonuç olarak felsefeyle ilişkisi ve zaman zaman meydana gelen karışıklıklardan ötürü kelâm ilminin öğretiminin sekteye uğradığı söylenebilirse de buradan hareketle bu ilmin müfredattan tümüyle çıkarıldığını iddia etmek güçtür.

Büyük Selçuklular dönemi; siyasi, içtimai ve kültürel açıdan olduğu kadar tasavvufun gelişimi ve kurumsallaşması bakımından da önemlidir. Zira bu dönemde Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (öl. 465/1072), Ebû Ali el-Fârmedî (öl. 447/1084), İmâm Gazzâlî (öl. 505/1111), Yusuf el-Hemedânî (öl. 535/1140)¹¹⁸ gibi büyük mutasavvıflar yetişmiştir. Bu mutasavvıflar, Selçuklular döneminde tasavvufu/sûfilîği tabiri caizse Sünnileştirerek meşruiyet kazandırmış ve bu vesileyle tasavvufu/sûfilîği, Bâtınîlik gibi diğer akımlara meydan vermeden Ehl-i Sünnet mensupları arasında yaymışlardır. Bunlar aynı zamanda hem medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetleriyle yakından ilgilenmişler hem de zaman zaman Selçukluların devlet politikasına yön vermişlerdir. Bilindiği gibi bunların bazıları aynı zamanda Nizâmiyeler'de müderrislik yapan kişiler olduklarından ders verme görevlerinin yanı sıra cami, mescit, hân ve ribât gibi yerlerde halka yönelik vaazlar vermiş ve bu vesileyle devletin Sünnî politikasını tasavvuf yoluyla tabana yaymak istemişlerdir. 507/1113 yılı civarında Bağdat'a gelerek Nizâmiye'de hadîs ve fıkıh dersleri alan, 545/1150 yılında buraya müderris olarak tayin edilerek medresede fıkıh ve hadîs dersleri veren Ebû Necîb es-Sühreverdî (öl. 563/1167), misal olarak verilebilir. Sûfî kişiliğiyle öne çıkan *Âdâbü'l-mürîdîn* sahibi es-Sühreverdî, kendisi için bir medrese ve bir de ribât inşa ederek buralarda vaaz ve tasavvufla ilgili dersler de vermiştir.¹¹⁹ Bizzat vezir Nizâmülmülk ve Melikşâh (1072-1092) gibi Büyük Selçuklu Sultanları, tasavvufi kurumlar (ribâtlar) tesis ederek tasavvufu ve tasavvuf eğitimini desteklemişlerdir.¹²⁰ Ancak tasavvufun Nizâmiyeler'de tedris edildiğine dair bir bilgi ve bir rivayete rastlamadığımızı belirtmek gerekir. Tasavvufun müfredatta yer almamasında dinî ilimler arasındaki yerinin tartışma konusu olması, kurumsallaşıp ilmî hüviyetini geç bir dönemde tamamlaması, Bâtinî fikirleri çağrıştıran kimi düşünce ve uygulamaları bünyesinde barındırması, hâkim mezhep olarak Ehl-i Sünnetin geç bir döneme kadar tasavvufa mesafeli durması, teorik ve pratik eğitiminin medreselerden ziyade hân, ribât ve zâviyelerde yapılması; âdâb, erkân ve nazârî bakımdan bilinip öğrenilmesi gereken *kâl* boyutu olmakla birlikte daha ziyade *hâle* dair bir ilim olması gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

¹¹⁷ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 16/241.

¹¹⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 16/330.

¹¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/204-205; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 18/180.

¹²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/129, 5/284.

Hikmet/Felsefe ve o dönem için bunun alt dalları olarak addedilebilecek hey'et, botanik, matematik, fizik ve tıp gibi ilimlerin ise Nizâmiyeler'de müstakil olarak okutulduğunu söylemek oldukça güçtür. Her ne kadar Pedersen, Bağdat Nizâmiyesi'nde felsefe tedrisatının yapıldığını¹²¹ söylese de örneğin Turan'ın Selçuklu devrinde tıp tahsili medreselerden ziyade devrin büyük hastaneleri olan *bîmâristân*larda/*dârü's-şifâ*larda, aynı şekilde hey'etin de medreselerden ziyade *rasathânelerde* öğretildiğini belirtmesi¹²² daha yerinde bir tespittir. İslâm bilim tarihinde önemli bir yeri olan ve Sultan Melikşâh'ın 467/1074-75 yılında Ömer Hayyâm başkanlığında bir heyete kurdurduğu İsfahan Rasathânesinin¹²³ varlığı da bu görüşü destekler niteliktedir. Zira Melikşâh'ın vefatına kadar 18 yıl faaliyetine devam edip *Celâli Takvimi* ile *Zîc-i Melikşâhî*'nin hazırlanmasına ortam hazırlayan¹²⁴ müesseseler Nizâmiyeler değil, bu gibi kurumlardır. Ayrıca Nizâmülmülk'ün medreselerle birlikte çok sayıda *ribât*, *hân(gâh)* ve bunlara nazaran daha az sayıda olsa da *bîmâristân* inşa ettirmesi,¹²⁵ diğer ilimlere yer açma çabası olarak okunabilir. Bunun bu müesseselerde okutulan ilimlerin farklı olmasından kaynaklandığı ve dolayısıyla Nizâmülmülk'ün her bir kurumun kendisinden beklendiği şekilde eğitim faaliyetlerini yürütmesini istediği şeklinde yorumlanabilir.

Faruque, felsefenin Nizâmiyeler'de okutulan ilimler arasında yer almadığını;¹²⁶ Talas, Eş'arî âlimler tarafından kabul görmeyen genel felsefe ve metafiziğin yasaklandığını¹²⁷ söylemektedir. Fazlur Rahman da fıkıh ve kelâmın yanında astronomi, matematik ve felsefenin ortaçağ İslâm eğitim kurumlarında ders olarak verilirken Arap dünyasında, felsefe ve diğer tabii bilimlerin dinî olmadığı gerekçesiyle tedrisattan tamamen kaldırıldığını belirtir.¹²⁸ Bundan dolayı Ocak ve Öngül gibi araştırmacıların Nizâmiyeler'de okutulan ilimlerin arasına felsefeyi, ilm-i nücûmu ve tıbbî eklemesi,¹²⁹ konu klasik kaynaklar bağlamında ele alındığında tartışmalı görünmektedir. Ocak, Nizâmiyeler'de okutulan dersler arasına mezkûr ilimleri eklerken bunu klasik kaynaklardan hareketle temellendirmek yerine bunların kısa tanımlarını vermekle yetinmektedir. Ocak, "*Nizâmiye Medreselerinde Felsefe dersleri okutulmuştur*" derken Sübkî'yi referans göstermekteyse de bu bilgiyi ne Sübkî'de ne de diğer

¹²¹ J. Pedersen, "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Basımevi, 1979), 8/63.

¹²² Bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 331-332.

¹²³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 16/51.

¹²⁴ Salim Aydüz, "Rasathâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/456-458.

¹²⁵ Nitekim Sübkî'nin aktardığına göre Nizâmülmülk Nişâbur'da bir bîmâristân da inşa ettirmiştir. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 4/314.

¹²⁶ Bk. Muhammed Al-Faruque, "The Development Institution of Madrasah And The Nizâmiyah of Baghdad", *Islamic Studies*, Volume 26, No. 3, Islamabad 1987, 256.

¹²⁷ Talas, *Nizâmiye Medresesi*, 51.

¹²⁸ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık-Fikri Bir Geleniğin Değişimi-*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 97-98.

¹²⁹ Ali Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", 70.

klasik kaynaklarda tespit/teyit edebildik. Yazar ayrıca bu Nizâmiye'nin hangi Nizâmiye olduğu ve bu dersleri kim(ler)in okuttuğuyla ilgili de herhangi bir bilgi vermemektedir.¹³⁰ Kaldı ki Nizâmiyeler'de müderrislik yapan âlimlerin kahir ekseriyetinin dinî ilimlerde derinleşmiş olması ve Gazzâlî gibi istisnalar hariç felsefeyle uğraşanların az olması Nizâmiyeler'de felsefe ve felsefî ilimlerin öğretimine yer verildiği ihtimalini iyice zayıflatmaktadır. Gazzâlî ise felsefeyi Nizâmiye bünyesinde öğrenmediği gibi daha sonra müderrisi olduğu Nizâmiye'de bu ilmi okuttuğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.¹³¹ Nitekim o, müfredat dışı olarak kendi başına felsefe öğrendiğini ve müderrislik dışındaki zamanını buna ayırdığını belirtmektedir:

“Bir üstat ve bir hocadan yardım almaksızın sırf kitaplardan okuyup inceleyerek felsefe öğrenmek için harekete geçtim. Bağdat'ta 300 talebeye şer'î ilimleri okuttuğum ve eserlerimi kaleme aldığım dönemde boş vakitlerimi hep buna ayırıyordum. Ve nihayetinde Allah Teâlâ beni sadece okumak suretiyle iki seneden daha az bir zaman içinde felsefecilerin ilimlerinin son merhalesine muttali kıldı.”¹³²

Bir başka örnek Şafîî fakih Kemâleddîn b. Yûnus el-Ukaylî (öl. 639/1242)'dir. Ukaylî, Bağdat Nizâmiyesi'nde müdlik yapan Sedidüddîn es-Silmâsî ile Radyyyüddîn el-Kazvîni'den fıkıh, fıkıh usûlü, hilâf; Kemâlüddîn el-Enbârî'den edeb ilimleri, daha başka âlimlerden matematik, geometri, fizik, kimya, hey'et, hikmet, mantık, tıp ve mûsikî okuyarak bu alanlarda yetkinleşmiştir. Hem dinî hem de felsefî ilimlerde döneminin önde gelen isimlerinden olan Ukaylî, bir taraftan başta Musul olmak üzere farklı medreselerde fıkıh ilimleriyle ilgili dersler verirken diğer taraftan -resmî tedrisatın dışında- felsefî ilimlerle (bilhassa uzmanı olduğu mantık ve matematik ilimleriyle) ilgili dersler de vermiştir.¹³³

Önceleri Hanbelîyken sonrasında Şâfîlîliği benimseyen Seyfüddîn Âmidî (öl. 631/1233)'nin dinî ilimlerden tefsir, hadîs ve fıkıh dışında felsefe ve kelâm dersleri vermesi sebebiyle Aziziye Medresesi'ndeki fıkıh kürsüsünden azledilmesi ile ilgili rivayet¹³⁴ ve Şafîî fakihlerden İbnü's-Salâh (öl. 643/1246)'ın felsefeciler aleyhine verdiği fetva da dönemin düşünce dünyasının medrese kurumu üzerindeki etkisini yansıtır niteliktedir. Zehebi'nin verdiği bilgiye göre İbnü's-Salâh, mantık ve felsefeyle ilgilenenler hakkında kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevapta felsefeyi saçmalık ve sapıklık olarak değerlendirmiş, felsefeyle

¹³⁰ Bk. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, 267.

¹³¹ Hatta felsefe bir tarafa Makdisi, Gazzâlî'nin medreseye tayininin kelâma değil, fıkıh kürsüsüne yapılan bir tayin olduğunu, zira medresede kelâm kürsüsünün bulunmadığını belirtmektedir. Bk. Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, 268.

¹³² Gazzâlî, *el-Munkız*, 74-75.

¹³³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/311-318; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ...*, 410-412; Ma'ruf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât...*, 159-160, 177-178.

¹³⁴ Nu'aymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/298.

uğraşanların ilahî yardımdan mahrum kalacaklarını ve bu uğursuz kişilerin şerrinden Müslümanları korumanın ve onları medreselerden uzaklaştırmanın sultana vacip olduğunu dile getirmiştir.¹³⁵ Neticede felsefenin ve felsefî ilimlerin Nizâmiyeler’de öğretilip-öğretilmediği ile ilgili tartışmalarda bu tarz rivayetlerin de dikkate alınması gerektiği belirtilebilir. Zira İbnü’s-Salâh, Musul Nizâmiyesi müderrislerinden İmâdüddin Ebû Hâmid Muhammed b. Yûnus’a müdlik yapmanın yanı sıra farklı medreselerde müderrislik de yapmış bir kimsedir.¹³⁶

Aklî/felsefî ilimler, başka kültürlerden İslâm kültürüne dâhil olup bu ilimlerin eğitim süreçlerindeki öğrenim/öğretim şekilleri, yöntemleri ve tahsil edildiği mekânlar da büyük ölçüde bu kültürlerden miras alınmıştır. Bu nedenle aklî/felsefî ilimlerin öğrenimi/öğretimi medreselerin kurulmasından önce hangi mahfillerde icra edildiyse mezkûr kurumlardan sonra da büyük oranda bu mahfillerde devam etmiştir. VII./XIII. Yüzyılla birlikte tıp eğitimi ile aklî ilimlerin medrese müfredatına girmesi -ki bununla ilgili olarak Müstansırıyye Medresesi örnek verilebilir- sonraki yüzyıllarda mantık, matematik ilimler, doğa bilimleri ve metafiziğin müfredata girmesinin yolunu açmışsa da aklî ilimlerin medreselerin tesisinden uzun bir zaman sonrasına kadar da medrese dışında öğrenilmeye devam ettiği¹³⁷ söylenebilir.

Nizâmiyeler’in bünyesinde kütüphaneler de mevcut olup buralarda farklı ilimlerden çok sayıda kitap bulunmaktaydı. İbnü’l-Cevzî, Nizâmiye Medresesi’ne vakfedilen kitapların kayıt defterlerine baktığını ve 6000 cilt civarında kitap ihtiva ettiğini gördüğünü¹³⁸ söylemesi, kütüphaneye yapılan kitap bağışının nicelik olarak ne kadar fazla olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ali b. Hasan el-Bâharzî (öl. 467/1075), şair el-Kâfi’nin *el-Ma’ânî* adlı divanıyla ilgili bir sorusunu Nişâbûr Nizâmiyesi’nin kütüphanesi sayesinde hallettiğini¹³⁹ belirtmesi, hem kütüphanelerin hem de buradaki mevcut kitapların niteliğini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Abdüsselâm Kazvîni (öl. 488/1095), Nizâmülmülk’e bu değerli kitaplardan hiç kimsede bir benzeri olmayan dört tane kitap hediye etmiştir: 1) Ebû Ömer b. Hayûye (öl. 438/1047)’nin hattını taşıyan İbrahim el-Harbî (öl. 258/898)’nin on ciltlik *Ğaribu’l-Hadîs*’i ki Nizâmülmülk kendisine hediye edilen bu kitabı öğrencilerin faydalanması için Bağdat Nizâmiyesi kütüphanesine vakfetmiştir. 2) Kümeyt b. Zeyd’in on üç ciltlik şiirle ilgili eseri, 3) Kâdı Abdülcebbâr döneminde yazılmış bir eser, 4) Âyetlerin kırmızı,

¹³⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 23/143. Bununla birlikte İbn Hallikân, İbnü’s-Salâh’ın Kemâleddin b. Yûnus’tan gizli bir şekilde mantık dersi almayı talep ettiğini ve hatta bir müddet mantık okuduğunu aktarmaktadır. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/314.

¹³⁶ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/243-245.

¹³⁷ Müstakim Arıcı, “Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitimi”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, 2. baskı), 748-749.

¹³⁸ İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-hâtır*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, (Beyrut, 1412/1992), 449.

¹³⁹ Ali b. Hasan el-Bâharzî, *Dumyetü’l-kasr ve ‘usratu ehli’l-‘asr*, thk. Muhammed Altuncî, I-III, (Beyrut: Dârü’l-Ceyl, 1993), 1/120-121.

tefsirinin yeşil, irabının ise maviyle yazıldığı Mushaf-ı Şerif.¹⁴⁰ *Zeylu târîhi Bağdâd* eseriyle tanınan İbnü'n Neccâr (öl. 643/1245) da 1000 dinar değerinde iki kütüphanesini Nizâmiye'ye kütüphanesine vakfetmiştir.¹⁴¹

Hem medrese bünyesindeki hem de müstakil kütüphanelerin kitap temini ve istinsahı, (ilmî) müzakere ve münazara dışında birer eğitim-öğretim müessesesi işlevi de üstlenerek bilginin aktarımında önemli roller icra ettiği ileri sürülebilir. Nitekim Bağdat Nizâmiye Kütüphanesi, dinî ilimler dışında -çünkü bu ilimlerin tedrisi medresenin ana kısmında yapılıyordu- çoğunlukla dile ve edebiyata dair ilimlerinin öğretildiği bir yer olmuştur.¹⁴² Meselâ nahiv ve lügat âlimi Abdullah b. Müslim el-Kayrevânî (öl. 488/1095) dil derslerini burada yapmıştır. Bu mekânlarda aklî/felsefî ilimler için de geçerli olacak şekilde düzenli bir tadrîs faaliyetinin icra edildiğini öne sürmek zor görünse¹⁴³ de felsefenin medreselerin kurulmasından sonra müfredat dışı ve parçacı bir düşünceyle olsa dahi medrese çevrelerinden uzak olmadığı söylenebilir. Zira Nizâmiyeler özelinde 5./11. yüzyılın ikinci yarısından sonra çok sayıda medrese talebesi, muîd ve müderrisin program dışında felsefenin farklı alanlarında şahsî olarak okuduğu, felsefî ilimlere dair bazı eserlerin medreselerde yazıldığı ya da istinsah edildiği, medrese kütüphanelerinde felsefî ilimlerle ilgili eserlerin olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴ Örneğin Ali b. Zeyd el-Beyhakî (öl. 565/1169), İbn Sînâ (öl. 428/1037)'nin dostu ve öğrencisi Abdülvâhid el-Cûzcânî (X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın ilk yarısı [?])'nin *Kitâbü'l-Hayevân* adıyla bir eser yazdığını ve bunun Nişâbûr'daki Nizâmiye'nin kütüphanesinde mevcut olduğunu aktarmaktadır. Yine Beyhakî, İbn Sînâ'nın seçkin öğrencilerinden Ebû Abdillâh el-Ma'sûmî'nin farklı varlıklarla (*el-mufâarakât*) ilgili bir kitabının da zikri geçen medresede yer aldığını bildirmektedir.¹⁴⁵ Ali b. Ömer el-Kâtibî (öl. 675/1277) gibi felsefe, hey'et, mantık ve kelâm alanında dönemin önde gelen âlimlerinin Nizâmiye'de müderrislik yaptığı¹⁴⁶ gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır. Kâtibî'nin sözü edilen ilimleri Nizâmiye'de okuttuğu ile ilgili kesin bir bilgiden mahrum olsak da özellikle Gazzâlî sonrası dönemde diğer ilimler için deyim yerindeyse bir mukaddime ilim kabul edilen mantıkla ilgili Nizâmiye'de derslerin verilmiş olabileceği muhtemeldir. Zira örneğin müfredatta yer alan hilâf ilmi, fikhın fûrû' ve usûl alanlarında en az iki mezhebi bilmeyi gerektirdiği gibi tefsir, hadîs, Arap Dili, cedel, münazara ve mantığı da bilmeyi gerektiriyordu.¹⁴⁷ Bunun yanında medrese bünyesindeki kütüphanelerde bulunan felsefî içerikli kitapların ders materyali olarak

¹⁴⁰ Kürkis Avvâd, *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fî'l-Irak*, (Beyrut, 1986), 147-148.

¹⁴¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 17/284.

¹⁴² Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında...*, 65, 70.

¹⁴³ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 64-65.

¹⁴⁴ Müstakim Arıcı, "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitim", 757.

¹⁴⁵ el-Beyhakî, *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm/Tetîmmetü swâni'l-hikme*, thk. Muhammed Kürd Ali, (Dimaşk, 1946), 101.

¹⁴⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, 3/56-57; Safedî, *el-Vâfi*, 21/244.

¹⁴⁷ Bilik, *Fikhın Bir Alt Disiplini Olarak İtmü'l-Hilâf*, 230.

kullanılmaktan ziyade daha çok devlet adamlarının kendi ilgileri ve bazı âlimlerin kütüphanelerini bu gibi kurumlara bağışlamaları vesilesiyle bulunduğu şekilde de yorumlanabilir.

Bilhassa VII./XIII. yüzyılda felsefî ilimlerle ilgili kimi eserlerin medreselerde yazılması veya istinsah edilmesi de bu eserlerin medrese çevrelerinde bir şekilde mütedavil olduğunu göstermektedir.¹⁴⁸ İbnü'l-Fuvatî (öl. 723/1323), 679/1280-81'de Bağdat Nizâmiyesi'nde gördüğünü söylediği İhanlı devlet adamlarından Devletşâh b. Emîr Seyfeddîn Sencer es-Sâhibî (öl. 724/1324)'nin astronomi, matematik ve felsefeyle ilgili araştırmalar yaptığını bildirmektedir.¹⁴⁹ Yine Fahrüddîn er-Râzî (öl. 606/1210)'nin *Şerhu'l-işârât*'ının bir nüshasını 644/1247'de,¹⁵⁰ İbn Kemmûne (öl. 683/1284)'nin İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ının şerhi olan *Şerhu't-telvîhât* adlı eserinin bir nüshasını 696/1296'da, Kâtibi'nin *Şerhü'l-mûlahhas* adlı eserinin bir nüshasını 692/1293'ta Bağdat Nizâmiyesi'nde tamamlamaları¹⁵¹ dikkate değer örneklerdir. Bilhassa Bağdat Nizâmiyesi'ndeki telif faaliyetleri ve Gazzâlî ile gelişen müfredat dışı felsefî ilimlerle meşguliyet felsefinin/felsefî ilimlerin bir şekilde medrese çevrelerinde dolaşımında olduğunun göstergesi sayılabilir. Netice olarak bir üstadın yardımı olmadan kendi kendine öğrenme ve bir hoca nezaretinde aklî/felsefî ilimleri tadrîs etme yaygın olarak benimsenen yöntemler olup bu ilimlerin tadrîsinde filozofların kendi evleri, onların bir araya geldiği ilim/hikmet meclisleri, rasathaneler, bîmâristânlar önemli işlevler üstlenmiştir.¹⁵²

Sonuç

Nizâmülmülk ilme, âlimlere ve sūfîyyeye büyük saygı göstermiş, bunun neticesinde ülke sathında çok sayıda hân, ribât, mescit ve medrese inşa ettirmiştir. Medreselerin bina edilmesinde Nizâmülmük'ün mensubu olduğu Şâfîî ve Eş'arî mezhebini desteklemek, Bâtınîlik gibi heretik akımlara karşı fikirsiz alanda mücadele ederek Sünnî düşünceyi yaymak, devletin ihtiyaç duyduğu adli, idarî ve eğitici kadro ihtiyacını karşılamak amacıyla kalifiye eleman yetiştirmek gibi düşünceler etkili olmuştur. Vakfiye şartları da göz önünde bulundurulduğunda Nizâmiyeler'de eğitimin merkezinde naklî/dinî ilimler (fıkıh, fıkıh usûlü, hilâf, ferâiz, hadîs, tefsîr, kelâm gibi) ile daha çok bu ilimlere vasıta teşkil eden edebî ilimler (sarf, nahiv, lûgat vs.) okutulmuş, aklî/felsefî ilimler (hey'et, felsefe ve tıp gibi) ise müfredat dışında kalmıştır. Bu ilimler daha çok belli

¹⁴⁸ Müstakim Arıcı, "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitim", 760.

¹⁴⁹ İbnü'l-Fuvatî, *Telhîsu Mecma'i'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, thk. Muhammed Kâzım, I-VI, (Tahran 1416/1996), 3/225-226, no: 2521.

¹⁵⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Şerhu'l-işârât*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1193; Müstakim Arıcı, "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitim", 760.

¹⁵¹ Reza Pourjavady-Sabine Schmidtke, *A Jewish Philosopher of Baghdad: 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, (ed. H. Daiber-D. Pingree), Leiden-Boston: Brill, 2006, Volume: LXV, 15, 28, 67.

¹⁵² Müstakim Arıcı, "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitim", 736-741, 751-756, 760-761.

bir âlim, kitap ya da bimaristân/dârü's-şifâ, kütüphane ve rasathâne gibi kurumlar vasıtasıyla tahsil edilmiştir. Ya da örneğin matematik (hisâb) ve mantık gibi ilimlere yer verilmişse de dinî ilimlerin takviye edilmesi gibi bir amaç güdülmüştür. Ayrıca çoğu zaman bir talebe için istediği her ilmi bir medreseden -Müstansırıyye gibi dört fıkıh okulunu ve dârü's-şifâ/dârü't-tıb gibi ihtisas bölümlerini bünyesinde barındıran medreseler hariç- ve bir müderristen -çünkü Nizâmiye Medreseleri'nde çoğunlukla bir müderris görev yapıyordu- almak mümkün olmadığından talebe çeşitli ilim merkezlerine yolculuklar yapmış ve bu şekilde öğrenmek istediği ilmi tahsil etme çabası içerisinde olmuştur. Böylece öğrenim gören medrese talebesi vakfiyede yer almayan ilimleri medrese dışında kendi gayretleriyle ve çoğu zaman ilim yolculukları yaparak başka bir âlimden ya da farklı kurumlardan alabilme imkânına her zaman için sahip olmuştur. Dinî ilimler arasından ise Şâfiî fikhı, fıkıhla ilgili diğer ilimler (hilâf, fıkıh usûlü ve ferâiz gibi) ve hadîsin özel bir ağırlığı olmuştur. Şâfiî fikhı ağırlıklı bir eğitim verdiğiinden Nizâmiyeler'in, tek bir mezhebin fikhının tadrîs edildiği "tekli medrese" tipolojisine sahip olduğu belirtilebilir. İlmî disiplin olarak teşekkülü daha geç bir dönemde gerçekleşen ve bazı Bâtınî yorumlar içerdiğinden Ehl-i Sünnet kelâmıyla uzun süre uzlaşmayan tasavvufa ise Nizâmiyeler'in ana çatısı altında yer verilmemiştir. Bu nedenle tasavvuf eğitimi medreselerden çok ribât ve hânk(g)âhlarda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tasavvufun ihmal edilmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Tasavvuf her ne kadar Nizâmiyeler'de resmî olarak yer almasa da bu kurumlarda görev yapan müderrislerin çoğunun bir şekilde tasavvufla irtibatlı olup bilhassa icra ettikleri vaazlarla tasavvufi düşünceyi halka yaymak istedikleri söylenebilir. Nizâmiyeler'de hem öğrencilik hem de müderrislik yapan Gazzâlî'nin Bâtınîliği tenkit eden eserler yazması ve tasavvufun Bâtınîlik gibi heretik düşüncelerden ayrışarak Sünnî bir veçhe kazanmasında etkili olması burada zikredilebilir. Neticede Nizâmiye müderrisleri aynı zamanda Sünnî düşünce muvacehesinde bir tasavvuf anlayışının yerleşmesinde de etkili olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Târîhu'l-mesâcidi Bağdâd ve âsârihâ*. Bağdat. 1346/1927.
- Arıcı, Müstakim. "Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitim". *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 748-749. İstanbul: İSAM Yayınları. 2. baskı, 2014.
- Avvâd, Kürkîs. *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak*. Beyrut. 1986.
- Aybakan, Bilal. "Bağdat Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum (7-8-9 Kasım 2008)*. I-II. 1/699-715. İstanbul: İFAV Yayınları. 2011.
- Aydüz, Salim. "Rasathâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- el-Bâharzî, Ali b. Hasan. *Dumyetü'l-kasr ve 'usratu ehli'l-'asr*. I-III. thk. Muhammed Altuncî. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1993.
- Beken, Ahmet. *Nizâmiye ve Mustansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*. Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017.
- el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târîh-i Beyhakî*. thk. Yahya el-Haşâb-Sâdık Neşet. Mektebetü'l-Encelu'l-Mısriyye, t.s.
- el-Beyhakî, Ali b. Zeyd. *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm/Tetimmetü swâni'l-hikme*. thk. ve nşr. Muhammed Kürd Ali. Dımaşk, 1946.
- Bilik, Abdurrahim. *Fıkhnın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri (öl. 945/1539). *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. I-II. Beyrut, 1983.
- Demirci, Osman. "Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi". *Kelam Araştırmaları*, 11:1 (2013).
- ed-Dimyâti, Ahmed b. Aybek. *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*. thk. M. Mevlûd Halef-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- Ebû Şâme, el-Makdisî (öl. 665/1267). *Kitabü'r-ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nürîyye ve Salâhiyye*. I/1-2, thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye. 2. baskı. 1998.
- el-Ekfânî, Ebû Abdillâh (öl. 749/1348). *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd fi envâ'i'l-'ulûm*. thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer. Kahire, t.s.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. I-III. Beyrut, 2007.
- Emîn, Hüseyin. *Târîhu'l-İrâk fi asri'l-Selcûkî*. Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965.
- el-Enbârî, Kemâleddin. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrâhim es-Sâmerrâi. Ürdün/Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Al-Faruque, Muhammad. "The Development Institution of Madrasah And The Nizâmiyah of

- Baghdad". *Islamic Studies*. Volume 26, No. 3, 253-263. Islamabad, 1987.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid (öl. 505/1111). *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. I-IV. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- _____. *el-Munkız mine'd-dalâl*. thk. Cemil Salîbâ-Kâmil 'Ayyâd. Beyrut, 1967.
- Griffel, Frank. *Al-Ghazâlî's Philosophical Theology*. Oxford University Press, 2009.
- _____. *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*. çev. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- el-Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-üdebâ' irşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. I-VII. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Ventur of Islam, Conscience and History in a World Civilization*. I-III. Chicago: The University of Chicago Press, 1974-77.
- Huart, Clément. *A History of Arabic Literature*. New York: D. Appleton And Company, 1903.
- İbnü'l-Adîm, Sâhib Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebû Cerâde (öl. 660/1262). *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. I-X. Beyrut, 1988.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec (öl. 597/1200). *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. I-XIX. Beyrut, 1992-93.
- _____. *Saydü'l-hâtr*. thk. Abdulkadir Ahmed Atâ. Beyrut, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Sibt. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. I-XXIII. Beyrut: Dâru Risâleti'l-'Alemiyye, 1434/2013.
- İbn Cübeyr (öl. 614/1217). *Rihletü İbn Cübeyr*. Dâru Sâdır, Beyrut, t.s.
- İbn Ebû Usaybia (öl. 668/1269). *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ), Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İbn Esîr (öl. 630/1233). *el-Kâmil fî't-Târîh*. I-XIII. Beyrut: Dâru Sâdır, 1979.
- İbn Ferhûn. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*. I-II. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. Kahire 1972.
- İbnü'l-Fuvatî. *Telhîsu Mecma' il-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*. I-VI. thk. Muhammed Kâzım. Tahran, 1416/1996.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. I-II. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- İbn Hallikân (öl. 681/1282). *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*. I-VIII. thk. İhsan Abbâs. Beyrut, 1968.
- İSAM Dokümantasyon Servisi, "Hilâf" dosyası.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed (öl. 1089/1679). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût. I-X. Dımaşk, 1406-14/1986-93.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (öl. 774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. I-XXI. Riyâd, 1997.
- İbnü'l-Kiftî (öl. 646/1248). *İnbâhür-ruwât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. I-IV. Kâhire-Beyrut, 1986.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec (öl. 795/1393). *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. I-II. Kâhire, 1952-53.

- İbnü's-Sâî. el-Câmi'u'l-muhtasar fi 'unvâni't-tevârih ve 'uyûni's-siyer. nşr. Mustafa Cevâd), Bağdat, 1934.
- el-İsfehânî, İmâdüddîn. *Kitâbu târihi Devleti's-Selçuk*/Ebû İbrâhîm b. Ali b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*. Kahire, 1900.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî (öl. 772/1370). *Tabakâtü's-Şâfiyye*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. I-II. Beyrut, 1987.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Camâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (öl. 862/1283). *Âsârü'l-bilâd ve ahbâru'l-'İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.s.
- Kazvîni, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî. *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*. thk. Azizullah el-Attaridî. I-IV. Beyrut, 1987.
- Kırpık, Güray. “Bağdat Nizamiye Medresesinin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi”. *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu*. 2/685-698. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Kırpık, Güray. *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009.
- Kisâi, Nûrullâh. *Medârisü'n-Nizâmiyye ve te'sirâtü ilmî ve ictimâ'îân*. Tahrân, 2000.
- Köymen, Mehmet Altay. *Alparslan ve zamanı*. II. Ankara, 1983.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir (öl. 764/1362-63). *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeylû aleyhâ*. thk. İhsân Abbâs. I-V. Beyrut: Dâru Sadır, 1973-74.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- _____. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- _____. *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. trc. ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Ma'ruf, Nâci. *Medâris kable'n-Nizâmiyye*, Bağdat: Matbaatü'l-Mecme'î'l-İlmiyye, 1973.
- _____. *Ulemaü'n-Nizâmiyyât ve medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdat, 1973.
- Nu'aymî, Abdulkadir b. Muhammed ed-Dımaşkî (öl. 927/1521). *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. I-II. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiyye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi. 2. baskı. 2017.
- _____. “Selçuklu Medreseleri'nin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri”. *Turkish Studies*, IV/3, (Spring 2009).
- Öngül, Ali. “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”. *Celal Bayar Üniversitesi SBE*, Cilt: I, sayı: 2, 67-78, Manisa, 2003.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiyye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Pedersen, J. “Mescid”. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- Pourjavady, Reza-Schmidtke, Sabine. *A Jewish Philosopher of Baghdad: 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*. ed. H. Daiber-D. Pingree. Volume: LXV.

- Leiden-Boston: Brill, 2006.
- Rahman, Fazlur. *İslâm*. çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- _____. *İslam ve Çağdaşlık-Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*-. çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- er-Râzî, Fahrüddîn. *Şerhu'l-İşârât*. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1193.
- Rızâ, Abdulhâdî. "Emâli Nizâmülmülk el-vezîri's-Selcûkî fi'l-hadis". *MMMA*. 5/349-378. Kahire, 1959.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg (öl. 764/1363). *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût-Mustafa Türkî. I-XXIX, Beyrut 1420/2000.
- es-Sarîfinî, İbrâhim b. Muhammed (öl. 641/1243). *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li-târîhi Nisâbûr*. thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (öl. 562/1166). *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. I-XII. Kâhire, 1980.
- es-Sübki, Tâcüddin (öl. 771/1370). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd ve Muhammed el-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Ahlû. I-X. Kâhire, 1964-1976, 1992.
- Talas, M. Esad. *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*. trc. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (öl.748/1347-48). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. I-XXV. Beyrut, 1996.
- _____. *Tezkiretü'l-Huffâz*. nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. I-IV. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.
- _____. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. I-XVII. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Sciences Taught at Nizāmiyyah Madrasahs

Abstract

In the time of the Prophet (Muhammad) the educational function of Masjid an-Nabawi and Suffa was carried out in lesson circles, scientific councils, houses, masjids and mosques in the formation process of religious sciences, and then continued in madrasahs as places dedicated to education and training in different periods. In particular, the period from the 5./11th to the 5./13th centuries was a period when madrasahs and other educational institutions were established and spread well in the Islamic world. The Great Seljuks era (1040-1157) is a period in which important developments were experienced in terms of the history of Islamic education and especially the history of the madrasa. One of the greatest contribution of the Great Seljuks in the history of Turkish-Islamic culture is the construction of mosques, madrasahs, public houses (hān), libraries, hospitals (dārū-ş-şifa), ribāt and caravanserais in the Islamic geography since Tugrul Beg (1040-1063). Therefore, in this period, important developments were experienced not only in the political and military but also in the cultural sense. The establishment of Nizāmiyyah Madrasahs as higher education institutions by the Great Seljuk vizier Nizām al-Mulk (d. 485/1092) and their spread to different parts of the Islamic world were also took place in this period. With the establishment of the madrasahs, important breakthroughs were achieved in both educational and cultural terms, and these institutional and cultural developments continued with the Nizāmiyyah established in Baghdad. Nizām al-Mulk established many madrasahs in different regions of the country and supported them with foundations. The establishment of these madrasahs was aimed at narrowing the fields of activity of heretical formations such as Bāṭiniyyah by strengthening Ahl as-Sunnah thought, more specifically Shafi'i fiqh (and Ash'ari theology). Another function of the establishment of these madrasahs was ensuring the spread of Sunni thought to the public through the leading scholars of the period, meeting the religious, judicial, administrative and educational staff needs of the state and providing education to students who lack financial means. Although it is difficult to give a definite judgment about the number of these institutions, it is obvious that they are reserved for Shafi'i followers in furū' and usūl. This should not mean that madrasahs are limited to Nizāmiyyah Madrasahs. It is known that in the same year (459/1067) the Ebū Hanīfa Madrasa (Meşhedü Ebī Hanīfa) was established for the members of Hanafi together with the Nizāmiyya Madrasa in Baghdad. Apart from these, there are other madrasahs established by both statesmen and charitable people. However, this study is limited to Nizāmiyyah Madrasahs and Baghdad Nizāmiyya Madrasa among them. The reason why the study is limited to the Baghdad Nizāmiyya is that there is more information about it (its opening, mudarris, muīd and students, etc.) and a part of its foundation is mentioned in some historical sources. In our study, it is aimed to reveal the sciences taught in Nizāmiyyah Madrasahs, based on the endowment of the Baghdad Nizāmiyya Madrasa and some biographical data belonging to the teachers and students studying in these institutions. In the research, a historical method was followed and the data were firstly put forward from the basic sources, while making comments and inferences, different researches were also benefited from. Considering both the aforementioned data and the aims of its establishment, it is seen that religious (Quranic sciences, recitation, tafsir, hadith, fiqh, etc.) and literary (grammar, syntax, lexicon, etc.) sciences are mainly taught in Nizāmiyyah Madrasahs. Among these sciences, fiqh in particular and sub-branches of fiqh had a special weight. Therefore, Nizāmiyyah Madrasahs are institutions where in fiqh education gained top priority.

Keywords: Religious Education • Madrasa • Nizāmiyyah Madrasahs • Religious Sciences.